

Texty
k historickému prosemináři
FHS UK

**Texty
k historickému
prosemináři
FHS UK**

Pavel Himl, Jan Tuček a kol.

Tato elektronická publikace vznikla s podporou IP FHS UK 2015.

Pavel Himl, Jan Tuček a kol.:
Texty k historickému prosemináři FHS UK

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií.

© Pavel Himl, Jan Tuček a kol., 2015

© Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií, 2015

Jazyková korektura: Dina Novotná Obeidová

Vyrobila: TOGGA, spol. s r. o., Volutová 2524, Praha 5

Vydání první, Praha 2015

ISBN 978-80-87398-89-0

Obsah

- 7 *Jan Tuček: Předmluva*
- 11 *Pavel Himl: Mezi papírem a webem. Historiografické zdroje a zásady práce s nimi*
- 29 *Jan Horský: Komparativní historické vědy*
- 39 *Jan Horský: Historická antropologie a (nová) kulturní historie*
- 51 *Markéta Seligová Pražáková: Historická demografie*
- 59 *Roman Zaoral: Hospodářské a sociální dějiny*
- 71 *Jiří Pešek: Moderní dějiny*
- 83 *Pavel Mücke: Orální historie*
- 95 *Blanka Altová: Techniky zkoumání a interpretační přístupy dějin umění*
- 123 *Jiří Šubrt: Historická sociologie*

Předmluva

Jan Tuček

Texty, jež jsou součástí této publikace, vznikly v rámci kurzu Historický proseminář I. Autorky a autoři jsou vědeckými a pedagogickými pracovníky FHS UK, vyučujícími v tomto kurzu, a zároveň patří k jádru historického modulu a magisterských i doktorských studijních programů s vazbou k historickým vědám. Hlavním smyslem předmětu i publikace je seznámit studující se základy historického výzkumu v teorii i praxi. Jedná se tak o představení metod a technik a především práce s informačními zdroji, chceme-li s prameny a zásadami jejich interpretace, resp. o obecné uvedení do historické vědy. Takovýchto Úvodů do studia je však v češtině k dispozici několik, nemluvě o cizojazyčných. Publikace se proto současně snaží představit specifické a svébytné disciplíny v rámci historické vědy či takové obory a přístupy, které s historickou vědou úzce souvisejí a spolupracují v interdisciplinární provázanosti, a které korespondují s profilací jednotlivých vyučujících a pracovníků FHS UK. Z toho vyplývá, že se jedná o poměrně úzký výběr, daný také časovým omezením semestrálního kurzu a zároveň snahou představit tematicky a oborově pestrý soubor textů a tak i inspirací pro vlastní badatelské směřování kvalifikační práce.

Autorky a autoři věnují při představování jednotlivých oborů a přístupů pozornost především charakteristice badatelských otázek, teoretického zázemí, pracovních postupů, specifické práce s pramennou základnou, relevantní pro obor, a odkazují čtenáře i k základní literatuře vhodné pro další studium. Přestože vzhledem ke specifčnosti oborů a přístupů nebylo možné dodržet ve všech kapitolách jednotnou strukturu, je celek publikace velmi přehledný.

Studující FHS UK ji mohou využít i mimo rámec kurzu Historický proseminář I., a to k přípravě na zkoušku Evropské dějiny v kontextech či jako oporu při prvotních úvahách nad tematickým směřováním bakalářské práce. V prvním případě publikace nabízí „čtecí klíč“ (ve smyslu seznámení se s hlavními problémy, dílčími badatelskými otázkami a pojmovým aparátem příslušných disciplín) pro kritickou práci se sekundární literaturou. Jejím výsledkem totiž nemůže být pouhá, ať již jakkoliv hluboká znalost „obsahu“ daného titulu, „nějaké“ výpovědi o minulosti, potažmo faktografie. Měla by jím být spíše identifikace v textu řešených badatelských otázek, zvážení míry relevance a validity autorských argumentací z hlediska teoretického ukotvení či práce s pramennou základnou nebo užití konkrétních metod. Cílem je, aby studující k historiografické literatuře přistupovali jako k výpovědím o minulosti, vycházejícím z určitých zájmů, názorového a teoreticko-metodologického zakotvení autora a tomu odpovídajících aplikací konkrétních výzkumných metod na vybraný pramenný materiál. V závislosti na tom se výpovědi o témže tématu mohou ve svých závěrech diametrálně lišit.

Zatímco v tomto případě je účelem naučit kritické recepce dějepisných děl, předkládaná publikace může pomoci rovněž při konstrukci a formulaci vlastního správně uchopeného, ať již oborově či interdisciplinárně zasazeného badatelského záměru kvalifikační práce. K tomu patří formulace badatelských otázek, vycházejících právě ze sekundární literatury, stejně jako volba metod a pramenů.

V závěru předmluvy si dovoluji několik poznámek k chápání historické vědy. Samotný pojem historie je velmi široký a můžeme na něj narazit v souvislosti s celou řadou kulturních praktik vztahování se k minulosti, v jejichž rámci je minulost interpretována, rekonstruována či „znovu ustavována“ v závislosti na současných či do budoucnosti orientovaných potřebách či zájmech. Historická věda se svými principy a pravidly je pouze jednou z mnoha praktik, nicméně svým založením a tradicí provozování zřejmě nejvíce racionalizovanou, což je možné tvrdit s odkazem

na přítomnost teorií, metod a jisté empirické evidence vycházející z kritické práce s pramennou základnou. Od ostatních způsobů vztahování se k minulosti, resp. vypovídání o ní (legends, mýty, historické romány či memoáry, filmy, ale i vzpomínky či různě pojímaná „paměť“) se liší mj. mírou kritičnosti a sebereflexivity, a také vnitřní oborovou rozrůzněností a přesahy do jiných disciplín. Od takto pojímané historické vědy bychom neměli očekávat, že její výpovědi o minulosti budou „velkým vyprávěním“ či strhujícím historickým velkofilmem, nýbrž to, že se bude „vyznačovat přítomností explicitních teorií, a to jak teorií pozorování, tak teorií – řekněme zjednodušeně – vlastních procesů a struktur, a reflektovanou selekcí částí, vrstev či segmentů socio-kulturní skutečnosti, k nimž je bádání cíleně zaměřováno.“ [Horský 2009: 143]

Literatura

HORSKÝ, Jan, 2009. *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postu-
pech a mezích historické vědy.* Praha.

Mezi papírem a webem. Historiografické zdroje a zásady práce s nimi

Pavel Himl

1) Oproti rozšířené populární představě, že dějiny mohou být jednou definitivně poznány, resp. napsány a poté se v závislosti na aktuální společenské poptávce mění pouze jejich hodnocení („husité byli dobří“ vs. „husité byli špatní“), se historie (texty, knihy, filmy, výstavy o minulosti) tvoří stále znovu a znovu. Takto, jako výpovědi o minulosti, relevantní pro současnost, a nikoliv jako finálně poznatelný a popsitelný objekt, budeme historii pojímat i zde. Historii není možné jednou provždy popsat, potažmo obsáhnout jednak proto, že je definována a podmíněna proměnlivou současností, pro kterou/ve které se tvoří. Historie odpovídá na poznávací zájmy a identifikační potřeby různých jednotlivců, skupin, organizací či států. Nekonečné množství perspektiv či pozic, z nichž lze o společnosti činit výpovědi, však neplatí jen pro současnost, ale i pro veškeré minulé dění – snaha dějepiscevtví zachytit pokud možno jednotně a koherentně minulý individuální život, kulturní či ekonomický fenomén nebo existenci sociální skupiny, obce, regionu či celou epochu se tváří v tvář potenciální mnohosti hlasů a pohledů historických aktérů jeví jako bláhová. S nadsázkou se proto dá říct, že historii bylo a je možné psát (a neroztříštit se v tomto mnohohlase) právě proto, že tato mnohost je jen potenciální. Do toho, kdo promlouvá, resp. píše, potažmo čí výpověď je písemně fixována, uchována a uznána za historicky relevantní, totiž vedle víceméně náhodných okolností (jako vynález knihtisku či požáry knihoven) promlouvají i zcela konkrétní politické či obchodní zájmy (kroniky psané „na

zakázku“, texty k oslavě panovníka, povinná alfabetizace obyvatelstva, ničení archivů, obrazů nebo knih). Možnost zanechat po sobě nějaké – nejčastěji písemné – svědectví a dát mu váhu, resp. status dokumentu úzce souvisela a souvisí s kulturním a společenským postavením jednotlivce či sociálních skupin, potažmo s tím, jak se písmo a písemné porřízení prosazovalo a užívalo jako mocenský nástroj.

Pro koordinaci svého postupu či artikulaci cílů tak například účastníci raněnovověké rolnické vzpoury proti vrchnosti písmo v zásadě nepotřebovali. Chtěli-li ale své požadavky předložit rozhodčí instanci nebo panovníkovi, museli přistoupit na pravidla formalizovaného písemného řízení (a napsáním stížnosti pověřit vzdělanou osobu, která ovšem nepocházela z jejich středu). Pokud museli svůj postup a motivaci hájit v průběhu následného vyšetřování, ani tehdy to nebyli oni, kdo měl nad strukturováním a výslednou podobou písemně zachycených výpovědí kontrolu.

To, že prameny dokládají především perspektivu svých původců, neplatí jen pro psané texty, ale například také pro prameny obrazové nebo audiovizuální (včetně fotografie a samozřejmě i filmu, byť by se nazýval dokumentárním). V zásadě jde vždy o výpovědi, činěné za nějakým účelem, a právě zodpovězení otázky, proč daný text, objekt, obraz nebo film vznikl, čemu měl sloužit a jak se v něm odrážejí zájmy jeho původců, je základem **pramenné kritiky** a historiografické práce vůbec. Výše zmíněné „mlčení“, resp. obtížnější přístup určitých sociálních skupin k písemnému porřízení nebo to, že existující dokumenty jistě stránky sociální skutečnosti prostě „nezajímaly“ (málokde se ve středověkých textech např. píše o tom, jak bylo zhotovené a jaké funkce plnilo oblečení tehdejšího měšťana), dějepiscectví kompenzuje tím, že se obrací (řečeno jazykem 19. století) k „pozůstatkům“, tedy přímo k artefaktům, vypovídajícím nikoliv „literárně“ /textově, ale svou materialitou. Patří sem všechny prameny, tradičně označované jako hmotné, včetně pramenů archeologických. Jeden a týž

pramen přitom může současně „vypovídat“ textově, obrazově i hmotně – středověká zpečetěná listina či rukopisný iluminovaný kodex mohou být zkoumány co do textového obsahu, je možné analyzovat vyobrazení v textu či na pečetě a zároveň je okolnosti vzniku listiny či knihy možné osvětlit i rozbořem pergamenu či papíru, způsobu vazby nebo použitých barev.

Další možností, jak se vyrovnat s nedostatkem informací o minulých skutečnostech, je – s nadsázkou řečeno – se na ně zeptat. Pro orální historii představují základní zdroj poznání rozhovory s účastníky minulého dění. Je tak možné jak zohlednit životy a vnímání osob, které nebyly „hybateli velkých dějin“, tak zkoumat fenomény, které pozornosti historiografie dosud unikaly (namátkově každodennost, konzum, komunikace, masová kultura). Jak zde bude rozvedeno v příslušné kapitole, orální historie si je vědoma toho, že vzpomínání a vyprávění, z nichž vychází, se dějí v dnešním rámci a perspektiva narátora je vždy především perspektiva současná. To, že se při použití této metody historik či historička de facto podílejí na vytváření svého pramene, však orální historii od řekněme tradičních přístupů, pracujících s písemnými dokumenty, zase tolik neodlišuje. Porovnání zde může být poučné i obecněji; souvisí s tím, co vlastně míníme, když říkáme, že „pramen“ „vypovídá“. (Povšimněme si hydrologické a justiční terminologie v dějepisectví: na jedné straně pramen či zdroj, na druhé straně vypovídat, dokládat, svědčit). Orální historik pramen včetně jeho struktury „vytváří“, bez jeho přispění by vyprávění či rozhovor neexistovaly nejen jako historický pramen, ale ani ve své materialitě. Klasické textové zdroje v širokém slova smyslu sice existují bez přičinění dnešního badatele, ale jejich relevanci coby historický pramen jim dodává to, že se s nimi jako s takovými (institucionálně, tedy především archivně a muzeálně) zachází. Netřeba zde nadto opakovat, že k nepřebornému množství dochovaných, zpřístupněných a jako takových vůbec současné době srozumitelných zdrojů badatel či badatelka přistupují nutně selektivně. To, který písemný, obrazový či zvukový záznam zohlední, není – jak by se zdálo – limitováno tím, co se

ke zkoumanému problému či otázce „dochovalo“, ale také tím, v jakém konkrétním výzkumném kontextu či v jaké badatelské tradici se na tuto otázku hledá odpověď, jak byli badatel či badatelka odborně vzděláni, jak je otázka formulována či prostě náhodou či pracovní kapacitou. „Pramen“ není interpretačně či informačně uzavřený soubor dat, který by mohl být jednou provždy vyčerpán. V roce 1985 napsal Josef Petráň v Úvodu do studia dějepisu, že *„historikové opouštějí statické vymezení pramene jako materiálu, z něhož badatel čerpá informace, a chápou ho jako soubor vlastností tohoto materiálu, které tvoří určitou informační strukturu, jež je konstituována na základě historikem kladených otázek“* [Hroch: 121]. Zjednodušeně řečeno: pramen nám odpovídá tak, jak se ho ptáme.

Tato vlastnost historických zdrojů, tedy závislost jejich informační hodnoty na tom, jak se k nim obracíme, poněkud vyvrací očekávání, která jsou na historiky často kladena coby na „objevitele“, „detektivy“ či „soudce“. Jistěže základní badatelskou otázkou může být otázka po pouhé existenci jednotlivců, jejich skupin, institucí či států v minulosti a zde může mít příslušný záznam (v matrice narození či úmrtí, kronice nebo zakládací listině) roli „soudního důkazu“, který má historik „vypátrat“ a dodat. Když však pomineme to, že většinu těchto údajů již známe, nepředstavují samy o sobě, tedy bez explicitního nebo implicitního připsání významu, historický fakt [Carr: 15]. Na druhou stranu z výše řečeného vyplývá, že fakt o minulosti v sobě nese významy už tím, že ho badatel či badatelka v rámci určitého tázání zkoumají nebo prostě zjišťují. Například míru novorozenecké úmrtnosti či úmrtnosti v různých věkových skupinách lze v závislosti na – historicky proměnlivém – dochování pramenů zjistit víceméně přesně. Sama o sobě nám toho – právě kromě toho, že se během doby mění – mnoho neříká. Tento ukazatel konstruujeme a zabýváme se jím však většinou proto, abychom řekli něco o společnosti, v níž k ní docházelo, například abychom demonstrovali úspěchy moderní medicíny a hygieny, které ji pomohly snížit. Kvantifikujeme-li oběti moderních válek, transferů obyvatelstva

či koloniální expanze, děláme to povětšinou proto, abychom se vůči konání, které k nim vedlo, vymezili či ho odsoudili.

Historik či historička jsou vždy morálně a hodnotově zakotveni a měli by to umět deklarovat a reflektovat. Neznamená to však, že by prameny byly důkazy a oni sami soudci. Nelze se zcela vyhnout expertní úloze, kterou historikům či historičkám přisuzují vyšetřovací, soudní a politické orgány (z nedávné doby a českého prostředí vzpomeňme na restituční posudky charakteru církevního majetku od středověku do poloviny 20. století, na vyjádření o adekvátnosti označení „koncentrační“ pro romské tábory v Protektorátu nebo na kvalifikaci účastníků odboje ve 20. století). Historická expertiza nemůže nahradit současná správní, justiční či politická rozhodnutí, zároveň by si její autoři měli být vědomi toho, že vstupují na pole, kde konečné interpretace s často velmi konkrétními hmotnými dopady nebudou v jejich rukou.

Soudně-vyšetřovatelský rozměr je v historiografii přítomný již od jejích počátků coby kritické disciplíny. V zakladatelském díle českého moderního dějepisectví, Dějinách národu českého v Čechách a v Moravě, František Palacký formuloval požadavek objektivit jako nezaujaté rozhodování ve sporu dvou stran:

„A poněvadž každý skutek dějinný na zápasu, tudíž na sporu dvou stran záleží, do kterého vždy vášně lidské všelijak se vplétají: věcnými zákony práva i spravedlnosti vyhledává se, aby svědectví obojí strany vyslycháno a nepředsudně uvažováno bylo. Kde toho nelze, protože ho s jedné strany snad se nedostává, tam sluší při uvažování jednostranných zpráv tím opatrnější kritiky šetřiti.“ [Palacký: 6]

Tvrzení, že dějiny spočívají na sporu dvou stran, jež historik „soudí“, se zdá odrážet situaci dějepisectví 19. století, sloužícího jako nástroj nacionálních bojů. Za prostředek kolektivní (sebe) identifikace však budou historická vyprávění o „nás“ a „těch druhých“ – a s nimi i Palackého pojetí – pravděpodobně platit i v postmoderní době. „Soudním“ pohledem se však můžeme dívat na práci s historiografickými zdroji i v jiném, užším smyslu. Často

totiž máme do činění skutečně s dokumenty konfliktní situace nebo – obecněji řečeno – s prameny, jejichž původce zaujímal výrazně asymetrický mocenský vztah k jejich objektu, tedy k těm, o nichž písemnosti pojednávají (pomíjíme nyní svrchu zmíněný mocenský rozměr možnosti vůbec zanechat stopy). O velké části příslušníků jakékoliv společnosti se nám dochovaly informace pouze jakožto o objektech státní, církevní, resp. vrchnostenské správy či dokonce represe. Mnohdy pak o nich hovoříme v pojmech a kategoriích dobových administrativních, právních, teologických nebo medicínských autorit (např. jako o „poddaných“, „zločincích“, „kacířích“, „čarodějnicích“, „deviantech“, „příživnicích“ či „podvratných živlech“), aniž by to nutně znamenalo, že sdílíme principy tohoto označování. Snaha neredukovat člověka v dějinách na předmět vrchnostenského zacházení, vlastní především historicko-antropologickým přístupům, však přesto nedokáže jednotlivce zcela vymanit z dobového institucionálního kontextu a vymazat všechny mocenské vlivy, které mu paradoxně umožnily „vstoupit do dějin“ a které se odrážejí i v jeho pojmenování (řečeno jinak, je to často vrchnostenský, resp. mocenský diskurz, který historickou existenci objektů moci ustavuje). Abstrahovat od těchto dobových termínů a kategorií nebo je nahrazovat termíny současnými (např. předmoderní termín „sodomita“ termínem „homosexuál“ či „gay“) je velmi obtížné a mělo by být doprovázeno reflexí toho, zda analytické koncepty či identity, spojené s moderními pojmy, nepodsouváme historickým aktérům. Smyslem odborné historické práce není obnovovat a rozsuzovat staré procesy či zjednat dějinnou spravedlnost, čímž ale nepopíráme, že historické interpretace nebyly a nejsou součástí emancipačních argumentů, společenských hnutí nebo politických programů.

2) Připustíme-li, že zdrojem historického poznávání (ať už jde o zdroje tzv. primární nebo sekundární; k tomuto rozdělení později) je cokoliv, z čeho lze získat poznatky o minulosti [Storchová: 15], měli bychom při historickém výzkumu zdánlivě mít co do činění s neuspořádanou zmořtinou informací. Tak tomu však není;

i internet, resp. internetové vyhledávače a online encyklopedie nám nabízejí informace selektované, strukturované a hierarchizované. Proto bychom měli pozornost věnovat nejen primárnímu, dobovému původu informací, ale také tomu, jak, kým a za jakým účelem jsou tyto informace naší „historiografické současnosti“ zprostředkovávány. Zjednodušující slogan „the medium is the message“ lze uplatnit jak na tradiční paměťové instituce jako archivy, muzea, galerie či knihovny, tak na informační produkci obecně, ať už v podobě textové, zvukové či vizuální, resp. ve formě relativně stabilní, fixované nosičem, nebo ve formě digitálně proměnlivé. Základním, byť jistě ne samospásným kritériem práce se (sekundárními) zdroji by mělo být to, nakolik jsou v nich uplatňované principy shromažďování, zpracovávání, pozměňování, zpřístupňování a interpretování informací transparentní a přezkoumatelné. Při čtení monografie o Janu Husovi (samozřejmě máme k dispozici různé monografie), při sledování životopisného filmu o něm nebo při hledání příslušných informací na internetu by mělo být možné zjistit, z jakých podkladů výpověď o minulosti vychází či o jaké metody a autority se opírá. Zároveň by mělo být možné připsat této výpovědi individuální autorství. Součástí kritického přístupu v dějepisectví je totiž i obeznamnost s osobnostními či institucionálními souvislostmi tvrzení o minulosti, s tím „kdo a proč o minulosti něco říká“, resp. jaké má mluvčí zájmy. „Zájmem“ zde přitom může být jak „nezaujaté, resp. objektivní historické poznání“, tak např. snaha vylepšit vlastní obraz nebo získat politický vliv, konkurenční výhodu či majetek.

Čtenářům otevřené a tedy přezkoumatelné nakládání se zdroji, stejně jako zřetelné odlišení badatelské interpretace od zdrojů a jejich perspektivy, bývá označováno za jedno z kritérií odbornosti, resp. odborné spolehlivosti sekundárních (tedy nikoliv pramenných) výpovědí o minulosti. Z toho vycházejí také požadavky na odkazování na zdroje – jejich citace má umožnit jednoznačně dohledat původ informace, resp. informaci samou ve veřejném prostoru. U knih a studií proto postačí údaje o publikaci, u archiválií, obrazů a trojrozměrných předmětů je třeba připojit

i údaje o uložení v příslušné instituci (archivu, galerii, muzeu), u internetových stránek je s ohledem na jejich nestabilitu záhodno uvádět kromě URL adresy i datum její konzultace. Citační pravidla či úzy a formální náležitosti jsou různé v závislosti na různých vědeckých disciplínách a tradicích, jeden způsob citování není nutně lepší než jiný. V každém případě by citace měla nezpochybnitelně vést ke zdroji informací a rovněž odrážet jeho strukturu (přesnou identifikaci vyššího celku, archivního fondu u písemnosti či časopisu nebo sborníku v případě studie, nebo datum pořízení a místo uložení rozhovoru).

Za další kritérium odbornosti se považuje nezávislé posouzení prezentovaných výsledků bádání, v našem případě tedy historických interpretací, jinými odborníky či odbornicemi z téhož oboru, tzv. peer review, uplatňované zejména u časopiseckých a knižních publikací.

Princip peer review vychází z představy samosprávné, sebekontrolující se a do jisté míry i sebereprodukcující se vědecké komunity, usilující o obecné poznání nepodřízené partikulárním zájmům. Zjednodušeně řečeno vědci a vědkyně hodnotí sami sebe, resp. svou práci. Své odborné redakční rady tak mají i celé ediční řady (z českých např. Velké dějiny zemí Koruny české aj.); vědecké rady mají zase garantovat odbornou úroveň vzdělávacích, výzkumných i paměťových institucí. Na základě hodnocení „sobě rovnými“ jsou badatelům a badatelkám rovněž přidělovány veřejné výzkumné prostředky.

Neznámost původce textu a jeho zájmů a tedy snazší manipulovatelnost, nedostačující transparentnost při práci se zdroji a zčásti také absence odborného peer review jsou důvody, které hovoří spíše proti používání internetových encyklopedií typu **Wikipedie** při psaní odborných historických textů včetně kvalifikačních prací [Lorenz: 142–143]. K nim lze připočítat určitou informační nestabilitu internetového prostředí obecně – nejde ani tak o nestálost samotných wikipedických článků v důsledku „editačních

válek“ (ty nakonec mohou vést k převládnutí interpretačně nekontroverzní verze hesel [Smyčka: 98–99]), jako spíše o nestálost webových stránek jako takových a z toho vyplývající potenciální nedohledatelnost zdrojů informací (s níž lze udělat zkušenost při ověřování webových odkazů v textech starých i jen několik let).

Od internetových zdrojů informací, vzniklých ve webovém prostředí a výlučně na něj vázaných (Wikipedie), můžeme odlišit ty, které odkazují k informačním strukturám na tomto prostředí nezávislým – sem typicky patří zpřístupňování informačních zdrojů existujících mimo internet, tedy archiválií, knih či článků, obrazů nebo audiovizuálních záznamů. Protože součástí kritického zacházení se zdroji je, jak řečeno, i zohlednění kontextu jejich vzniku a také uchování, platí, že za spolehlivé lze považovat zejména weby paměťových institucí, které otevřeně deklarují a odborně garantují principy uchovávání a zpřístupňování historiografických zdrojů. Při **heuristice**, tedy shromažďování zdrojů, je třeba mít dále na zřeteli, že i v případě veřejných archivů či knihoven je „plnoobsahové“ digitálně dostupná stále jenom část jejich sbírek, a rešerše je proto třeba primárně provádět mimo internet. Pro porozumění dokumentu může být totiž například důležitá jeho souvislost s jinými dokumenty ve fondu či sbírce, resp. metadata o jeho původu, fyzické podobě, která se při izolovaném zveřejňování jednotlivin na internetu ztrácejí.

Stále více tradičních paměťových institucí však přikračuje k systematickému vzdálenému zpřístupňování svých kolekcí. Z českého prostředí můžeme uvést především portály, spojené s veřejnými knihovnami – Manuscriptorium (www.manuscriptorium.com) pro rukopisy a staré tisky a Kramerius (www.kramerius4.nkp.cz) pro knihy a periodika po roce 1800. Podobné projekty stejně jako odkazy na zdigitalizované dokumenty přímo v katalozích knihoven najdeme i v zahraničí (jistý přehled poskytuje – bez záruky – stránka onlinebooks.library.upenn.edu/archives.html); jako užitečný příklad z historicky blízkého prostředí uvedme sbírku historických novin a časopisů Rakouské národní knihovny s možností plnotextového vyhledávání (<http://anno.onb.ac.at/>).

Knihovny, archivy, muzea či galerie při digitalizaci a zpřístupňování někdy spolupracují i se soukromými firmami, resp. jejich službami a portály, jako např. Google Books, přesto lze opět doporučit vycházet při rešerších z webů veřejných, odborně garantovaných institucí, existujících i mimo internetové prostředí. Logika digitalizace je přitom různá – podobně jako u edic se často přednostně zpřístupňují dokumenty, vztahující se k politickým dějinám států a jiných veřejných institucí či korporací, či k osobnostem, tradičně vnímaným jako významné. Jindy je digitalizace vedená neuspokojivým fyzickým stavem artefaktů, případně také tím, jaký je o ně badatelský zájem (a snahou ochránit originály). Některé české (zejména oblastní) archivy tak např. krok za krokem digitalizují (proto)statistické písemnosti, sloužící genealogickému (rodopisnému) bádání, tedy v první řadě matriky, různé seznamy obyvatelstva, pozemkové knihy, případně operáty sčítání lidu, ale také kroniky (příklad zde: <https://digi.ceskearchivy.cz>). I když zrovna tyto písemnosti pokrývají velkou část populace, činí tak často z výše zmíněné perspektivy počitatelné jednotky, potažmo objektu vrchnostenské či státní správy. Byť se tedy okruh digitálně dostupných, historiograficky spolehlivých zdrojů rozšiřuje, neměli bychom nabýt dojmu, že může vyčerpávajícím způsobem vyjít vstříc všem našim badatelským otázkám, zejména těm po společensky nedominantních fenoménech. Ostatně ani tyto otázky bychom neměli formulovat na základě zdrojů, dostupných pouze na internetu.

Kromě vzdáleně dostupných digitalizovaných pramenů nám cestu do archivu ušetří i edice. Jedná se v zásadě o textové zpřístupnění pramene, vydané tiskem, přičemž přepis, doplnění nečitelných či chybějících míst, stejně jako materiální charakteristika pramene jsou prováděny podle ustálených, v edici samotné obsažených či odkázaných pravidel. Edice obsahují často i kritický aparát s komentáři, kontextem a vysvětlivkami k vydávanému prameni. Zatímco v počátcích moderního evropského dějepisceví převažovaly především edice písemného materiálu středověkého původu a politického charakteru, pozdější ediční

podniky k tomu z narůstající masy novověkých písemností přidaly prameny diplomatické a (proto)statistické. Stále oblíbě se – zejména ve své popularizační podobě – těší edice kronik, pamětí, korespondence a literárních pramenů.

Obecná přístupnost písemností, vzniklých z činnosti veřejných institucí a veřejně relevantních fyzických osob, stejně jako sama veřejná archivní a knihovní síť není historickou samozřejmostí. Ne každý informační zdroj se ale stane archiválií a ne každá archiválie je beze všeho přístupná – kritéria zde stanovuje zákon o archivnictví a spisové službě č. 499/2004 (<http://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-499#f2629309>). Hlavním kritériem zařazení coby archiválie je stáří – podle zákona se nyní archiváliemi automaticky stávají kupříkladu všechny písemné dokumenty z doby před rokem 1850. U dokumentů mladších nastupují kritéria další, v přední řadě „jejich politický, hospodářský, právní, historický, kulturní, vědecký nebo informační význam“. Nesamozřejmé je i omezení přístupnosti archiválií – zjednodušíme-li zákon, obecně přístupné jsou v České republice archiválie starší třiceti let, neobsahují-li údaje o žijících fyzických osobách (v případě tzv. citlivých osobních údajů musí osoba dát se zpřístupněním dokumentu souhlas). Z politické vůle zákonodárce se tato omezení nevztahují jednak na statistické soubory dat, jež je možno anonymizovat, a pak především na archiválie, vzniklé před 1. 1. 1990 mj. z činnosti státních orgánů, soudů, bezpečnostních složek, politických stran a společenských organizací. Zájem na poznání nedávné minulosti a svého druhu „vyrovnání se s ní“ zde převážil nad zájmem na ochraně soukromí žijících osob. Právě v případě nejnovějších dějin a jejich informačních zdrojů se historické poznávání často stýká s politikou minulosti ve smyslu potrestání, nápravy či odškodnění skutečností, posuzovaných v současnosti jakožto nespravedlnosti. Více a explicitněji než u starších dějin je historiografický přístup konfrontován s hodnotovými postoji, více a jednoznačněji vstupuje do historického bádání stát se svou politikou paměti, komemorace, vyznamenávání či naopak zapomínání. Dokumenty v archivech se stávají také důkazním materiálem při administrativním a soud-

ním projednávání odškodnění, restitucí či jiných křivd, historikové a historičky se častěji ocitají v roli expertů. Toto vše je při práci v oblasti soudobých dějin třeba zohlednit, stejně jako skutečnost, že řada pramenů se stále ještě nachází mimo veřejné archivy ve spisovných a archivech svých původců [Rousso].

Organizace písemností podle jejich původců je jedním z hlavních archivních pořádacích principů. Písemnosti, vzniklé z činnosti jednoho původce, ať už instituce nebo fyzické osoby, tvoří **archivní fond**. Vedle tohoto provenienčního principu se v archivnictví uplatňuje také princip pertinenční, kdy jsou do jedné jednotky, **archivní sbírky**, shromážděny prameny různých původců, které však mají věcnou souvislost nebo se z jiných, praktických důvodů jeví jejich soustředění jako vhodné.

Příkladem zde mohou být matriky. Ty byly po dlouhou dobu vedené duchovními v jednotlivých farnostech, a podle provenienčního principu by tak náležely do fondů farních úřadů, uložených ve státních okresních archivech. Protože jsou však primárním zdrojem genealogického studia a vzhledem ke geografické mobilitě obyvatelstva zejm. v předmoderní době spolu údaje z matrik z různých farností často souvisejí, byly z těchto fondů vyčleněny a soustředěny do sbírek matrik, uchovávaných ve státních oblastních (de facto krajských) archivech. Právě tyto soubory jsou dnes přednostně digitalizovány.

3) Archivní sbírky a především archivní fondy umožňují základní orientaci v archivech. Při shromažďování zdrojů (heuristice) je užitečné položit si – samozřejmě se znalostí sekundární literatury – otázku, jaká dobová instituce měla se zkoumanou problematikou nejvíce co do činění a poté vyhledat její archivní fond. Všechny veřejné archivní fondy a sbírky v České republice jsou podchyceny v databázi Ministerstva vnitra (pod které archivnictví spadá): <http://www.mvcr.cz/clanek/archivni-fondy-a-sbirky-v-ceske-republice-386553.aspx>. Zde lze také najít informaci o přístupnosti daného archivního souboru a o případných

archivních pomůckách. Kromě splnění zákonných podmínek je totiž předpokladem pro zpřístupnění fondu či sbírky jejich archivní uspořádání a popis, které umožňují se v písemnostech, čítajících často mnoho desítek metrů, vůbec orientovat. Nejběžnější takovou pomůckou je **archivní inventář**, popisující, resp. charakterizující jak jednotlivé archiválie (např. listiny, knihy), tak jejich věcně či časově související skupiny (spisy). Soupisy fondů a sbírek a výjimečně i inventáře jsou v tištěné podobě přístupné v knihovnách, (strojopisné) pomůcky několika veřejných archivů jsou v digitalizované podobě dostupné z webu <http://badatelna.eu/>, mnoho z nich se ale stále nachází pouze přímo v archivech po celém území ČR. Před zahájením výzkumu lze proto doporučit kontaktovat příslušný archiv a žádost ve spolupráci s jeho zaměstnanci specifikovat tak, aby při návštěvě mohl být konkrétní materiál již předložen a ne teprve zdlouhavě vyhledáván. Obracet se na veřejné archivy s dostatečným předstihem je na místě také tehdy, pokud si zpřístupnění písemností vyžaduje vyhotovení jejich kopií, anonymizaci osobních údajů nebo opatření na jejich ochranu (průběžné stránkování spisů, restaurátorské či dezinfekční zásahy). Jestliže jsou ve veřejném archivu deponovány písemnosti v majetku soukromé právnické či fyzické osoby, je zpravidla nutné získat nejprve její souhlas s nahlížením do archiválií. Drtivá většina archivů v České republice dnes (na rozdíl od mnohých archivů zahraničních) poskytuje bezplatně možnost pořídít digitální fotografie dokumentů, takže jejich extenzivní čtení či excerpce na místě nejsou nutné, přesto je dobré vydat se do archivu s patřičnou jazykovou výbavou a znalostí starého písma (paleografie) v případě, že to typ písemností vyžaduje. Přehled o archivech včetně kontaktů na ně poskytne např. web České archivní společnosti: www.cesarch.cz.

4) Jakkoliv jsou archivy s historickým výzkumem asociovány coby ultimátní zdroje pravdy o minulosti, studium včetně psaní akademických prací všech typů by v nich nemělo začínat, ale paradoxně spíše končit. Každá výpověď o minulosti a zejména

ta s odborným nárokem vstupuje totiž na pole již existujících výpovědí k danému tématu, ať ho vymezíme jakkoliv (odborně, jazykově apod.). Měla by je tudíž znát, reflektovat je a kriticky se vůči nim vymezit (v tom mimo jiné spočívá její „odbornost“). V kvalifikačních akademických pracích se to tradičně děje v jedné z úvodních kapitol („Přehled bádání“, „Prameny a literatura“), dialog s dosavadním výzkumem však probíhá v celém textu (často v poznámkovém aparátu). Znalost širokého (mezinárodního) historiografického diskurzu je důležitá již pro formulaci badatelského problému či otázky, aby se – velmi zjednodušeně řečeno – „nezkoumalo již vyzkoumané“. Neznamená to, že by tytéž otázky nebylo možno klást znovu a jinak a už vůbec ne, že by s jinými otázkami, přístupem či v jiném kontextu nemělo být možné studovat prameny, kterými se již zabýval někdo jiný. Přesto chceme-li řešit nějaký „historický problém“ či se o něm pouze poučit, je užitečné nahlédnout nejprve do tzv. sekundární literatury. Ta předkládá interpretace primárních zdrojů, resp. interpretace minulosti, v nichž tyto zdroje používá, současně ale může sloužit k orientaci ve zdrojích k jistému tématu podobně nebo dokonce lépe než archivní pomůcky. Jakkoliv to může znít triviálně, odbornou literaturu je nutné číst a zpracovávat včetně poznámkového aparátu, odkazů, seznamů literatury a pramenů a jiných paratextů.

Jak se však v **sekundární literatuře**, tedy v závislosti na tématu více či méně velkém, přehledném a ohraničeném souboru různojazyčných monografií a článků, orientovat? Na jedné straně neexistuje autoritativní seznam literatury, který by bylo nutné k určitému tématu prostudovat, každý badatel či badatelka si ho v závislosti na svém konkrétním tázání, ideovém a metodologickém zakotvení a úhlu pohledu vytvářejí sami. Na druhé straně se jak řečeno pohybují v jisté vědecké, vzdělanostní a kulturní tradici, více či méně reflektovaně přejímají určité koncepty a pojmy a i jejich otázky reagují na dosavadní pojednání tématu. Rešerše literatury vždy závisí na vstupním vymezení, potažmo pojmenování problému. Za badatelský problém či předmět výzkumu

přítom vesměs nepovažujeme pouhou existenci sociálních fenoménů v minulosti, resp. samotnou jejich historicitu, i když mainstreamově jsou jako hlavní výstupy dějepiscectví vnímány právě dějiny států, měst, osobností či umělecké tvorby [Horský: 327]. I problémově formulované téma bývá časově a místně zakotveno („Proměny porodnosti ve farnosti Třeboň v letech 1750–1850“), přičemž „místně“ může znamenat také omezení výzkumu na jeden pramen nebo typ pramene („Obraz Němců v brněnském regionálním tisku v letech 1945–1947“). Relevantní literaturu je však záhodno vyhledávat nikoliv podle těchto časových a místních okolností, nýbrž podle co nejužší definovaného problému.

V posledně zmiňovaném příkladu jím tak nejsou Němci v poválečném Brně, nýbrž „obraz druhého“ v médiích. Rešerše pak samozřejmě může být dále zpřesňována s ohledem na specifickou situaci i na její předcházející historický vývoj (poválečná retribuce, okupace, postavení Němců před válkou, ideová a politická profílance periodik, dosavadní stereotypy v zobrazování národnostních skupin).

Pro vědecké poznání je příznačná jistá kumulativnost, proto jeho výsledky bývají zveřejňovány nejprve (a mnohdy výlučně) jako studie v odborných časopisech a až poté jako samostatné monografie. Vyhledávání literatury k poměrně úzce vymezenému tématu v katalogích knihoven (např. v souborném katalogu ČR, dostupném z www.nkp.cz), vyhledávacích knihovnických svazů (např. http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk_en.html), ale i „naslepo“ na internetu tedy může zůstat bez odpovědi. Je třeba se proto obrátit ke speciálním databázím odborných studií, které do značné míry nahrazují dřívější bibliografie. Často jsou tyto (meta) databáze dostupné na webech knihoven či výzkumných institucí a vždy je třeba brát zřetel na jejich odborné zaměření, případně jazykové či teritoriální omezení. Může se jednat o katalogy jednotlivých časopisů, o databáze sdružující tyto katalogy (např. www.jstor.org, www.ceeol.com) nebo o tematické bibliografie v online podobě (např. historická bibliografie Českých zemí [Mezi papírem a webem](http://por-</p></div><div data-bbox=)

taro.eu/huav/). Přes podchycení veškeré současné a velké části minulé historiografické produkce v internetových databázích však zatím neočekávejme její plnotextovou dostupnost na webu; podobně jako za primárními prameny do archivů bude ještě několik let nutné vydávat se za odbornou historickou literaturou do kamenných knihoven. Ačkoliv jsme vyslovili výhrady vůči nestabilitě a snazší manipulovatelnosti elektronických zdrojů, neznamená to, že uložení zdroje na klasickém nosiči v klasické paměťové instituci samo o sobě garantuje jeho větší věrohodnost, potažmo že materiální autenticita pramene nám zaručuje jakýsi bezprostřední vstup do minulosti.

Papír je, řečeno s nadsázkou, internet dřívějších staletí a pro všechny typy zdrojů platí tytéž obecné zásady historické kritiky.

Literatura

CARR, E. H., 1967. *Co je historie*. Praha.

DVOŘÁK, Tomáš, 2014. World Wide Web a dějepisectví. Rizika, výzvy a příležitosti. *Dějiny – Teorie – Kritika*. 11, s. 108–121.

EDER, Franz X., BERGER, Heinrich, CASUTT-SCHNEEBERGER, Julia a TANTNER, Anton, 2006. *Geschichte online. Einführung in das wissenschaftliche Arbeiten*. Wien-Köln-Weimar.

HORSKÝ, Jan, 2011. Teorie jako konstitutivní rys vědeckosti a jejich místo v českém dějepisectví. *Dějiny – Teorie – Kritika*. 8, s. 311–328.

HROCH, Miroslav a kol., 1985. *Úvod do studia dějepisu*. Praha.

HLAVÁČEK, Ivan, KAŠPAR, Jaroslav a NOVÝ, Rostislav, 1988. *Vademecum pomocných věd historických*. Praha.

LORENZ, Maren, 2014. Prezentace dějin na Wikipedii aneb touha po neměnnosti uprostřed nekonečné změny. *Dějiny – Teorie – Kritika*. 11, s. 122–143.

PALACKÝ, František, 1921. *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Praha.

RAMEŠ, Václav, 2005. *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*. Praha.

- ROUSSO, Henry, 1998. *La hantise du passé. Entretien avec Philippe Petit*. Paris.
- SMYČKA, Václav, 2014. Dějiny zachycené v síti. Odsun/vyhnání v hypertextu Wikipedia. *Dějiny - Teorie - Kritika*. 11, s. 93–107.
- STORCHOVÁ, Lucie a kol., 2014. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha.

Komparativní historické vědy

Jan Horský

Úvodem

Nestačí pouze nashromáždit (historická) fakta, „bez třídění a hodnocení není poznání, nýbrž chaos“, říká Bedřich Mendl, první profesor hospodářských dějin na Univerzitě Karlově, v jedné recenzi v *Českém časopisu historickém* [38/1932: 391]. A ve zjevném odkazu na teorii ideálních typů Maxe Webera upřesňuje, že těchto „typů“, jakožto pojmových nástrojů poznání [Horský 2014: 52–56], můžeme užít až po „bedlivém logickém vytrídění“ množiny pozorovaných jevů. Mendl zároveň v nejedné z recenzí významných prací z hospodářských a sociálních dějin, právě tak jako i v některých svých studiích zřetelně ukazuje, že jedním z nejdůležitějších způsobů tohoto třídění a hodnocení je *srovnávání*, uplatnění *komparativních metod*. Důvodem pro jejich užití může být již jen prosté přesvědčení, „že jakémukoli lidskému faktu vždy lépe porozumíme, když už rozumíme jiným faktům stejného typu“, jak říká Marc Bloch [2011: 115].

Srovnávací studia (či tzv. „srovnávací vědy“) se začala nápadně prosazovat během 19. století, a to mimo jiné v souvislosti s tím, jak se obecněji do myšlení postupně prosazoval historismus. Tato studia souvisela se snahou situovat jednotlivé dějinné útvary (to, co bylo v německém prostředí někdy označováno jako „historická individua“ ve smyslu národů, náboženství, právních systémů) do kontextu dějinného vývoje. Jejich komparace mohla přispět jak k odkrytí jejich svérázu (specifických rysů), tak i k nalezení obecných, se všemi porovnávanými případy vykazovaných rysů (např. snaha převést mnohost světových náboženství jejich kom-

parativní analýzou na jim všem společné rysy či funkce). Vzniká tak kupříkladu srovnávací (historická) právní věda, komparativní (historická) národohospodářská věda, srovnávací věda hudební, srovnávací vědy náboženské atd. Ustanovení těchto disciplín je v 19. století spojeno kupříkladu se jménem Maxe Müllera. Na počátku 20. století se o aplikaci komparativních postupů na pomezí kulturních, hospodářských a sociálních dějin s případným propojením s historicky orientovanou sociologií náboženství zasloužil Max Weber, Marc Bloch či Otto Hintze [Kaelble 2002: 303–304].

Význam komparativních studií v kontextu dějepisectví

Nizozemský teoretik historických věd Chris Lorenz uvádí „srovnávací vysvětlení“ jako určitý případ „kauzálního výkladu“ v dějepisectví a jako „třetí cestu“, jež je podle něj částečnou alternativou vůči hlavním dvěma způsobům „dějepisného výkladu“, totiž vůči „pozitivistickému“ a vůči „hermeneutickému pojetí výkladu“. Prvé, pozitivistické pojetí tenduje ke snaze studované jevy explikativně vysvětlit (*explain*) buď z obecně platného zákona, nebo s odkazem na pravděpodobnost [Lorenz 1997: 65–67 a 84–87]. Druhé pojetí dějepisného výkladu, pojetí hermeneutické směřuje k porozumění (*understand*) a má buď svoji intencionalistickou (jde o porozumění motivům jednajících aktérů) nebo narativistickou (jde o porozumění textům) podobu [Lorenz 1997: 93 a 97–125]. Pozitivistický způsob výkladu je podle Lorenze založen na principu metodologického monismu (tj. přesvědčení o v principu jednotné vědní metodě, společné přírodním i humanitním vědám). Hermeneutické pojetí vychází naopak z principů metodologického dualismu (tj. z přesvědčení o principiální odlišnosti metod přírodních a metod humanitních věd). Chris Lorenz [1997: 231–233] má za to, že „srovnávací výkladový model“ (*das vergleichende Erklärungsmodell*) sdílí s pozitivistickým způsobem výkladu do určité míry „ideu jednoty věd“, či alespoň historických a sociálních věd, z čehož plyne (implicitní) spoléhání komparativních metod na oprávněnost zobecnění při studiu společnosti

a jejich dějin. S hermeneutickým způsobem výkladu sdílí komparativistický model to, že v (historických) sociálních vědách není místo pro výklad sledovaných jevů ze (striktně platných) obecných zákonů [Lorenz 1997: 233]. Chci-li totiž o nějakém jevu „a₁“ nějak vypovědět či rozhodnout tím, že jej porovná s dalšími jevy z třídy „a“ („a₂“, „a₃“ až „a_n“), ať již chci zjistit jeho konformitu s jevy této třídy, nebo naopak jeho specifčnost oproti ostatním jevům této třídy, nutně spoléhám na legitimitu (a přínosnost pro naše poznání) vytváření (obrazu) takovéto obecné třídy.

Komparativní přístup lze uplatnit jak v *diachronní*, tak v *synchronní* perspektivě. V prvním případě srovnáváme různé podoby určité entity (studovaného jevu), které pocházejí z odlišných časových vrstev. Například můžeme srovnávat požadavky selských (poddanských) revolt a hnutí, které se odehrály v rámci téže společnosti (české země, středoevropský prostor apod.), z různých období s tím, že nás zajímá proměna jejich požadavků (např. jde jen o obhajobu „starých práv“, nebo jde o požadavky inovativní). Při druhém, synchronním postupu srovnáváme jednotlivé podoby (případy) určité entity (studovaného jevu), které se vyskytly na různých místech, v různém socio-kulturním prostředí či v různých socio-kulturních situacích „současně“ (synchronně). O těchto „místech“, „prostředích“ či „situacích“ z povahy naší metody (z definice metody, tj. pracovně, hypoteticky) předpokládáme, že jsou *na sobě* relativně *nezávislé*, vývojově relativně *autonomní* (viz níže). Ona „současnost“ studovaných případů může být (a) buď současností v ryze *kalendářním* (chronologickém) smyslu, což znamená, že nás zajímají případy studovaných jevů, které nastaly v jednom období (např. mezi lety 1801 až 1850). Nebo (b) může jít o „současnost“ ve smyslu *evolučně-dynamické* či *procesuální* synchronicity. V takovém případě navzájem porovnááme jednotlivé podoby sledovaného jevu, které nastaly na různých místech v *téže fázi* (námi předpokládaného) procesu (vývoje), avšak z ryze kalendářního hlediska současné nejsou. Kupříkladu můžeme srovnávat určité prvky vývoje starověké egyptské společnosti a společností indiánských; můžeme srovnávat pod-

by rozvolnění a kritik mýtu v jednotlivých kulturách; můžeme srovnávat podobu jednotlivých sociálních hnutí co do dynamiky a co do jejich rozštěpování na jednotlivé názorové proudy a při tom se ptát, zda náboženská hutí 15.–16. století měla stejný či jiný „revoluční cyklus“ jako buržoazní revoluce konce 18. a 19. století. Velká badatelská díla, hlásící se ke komparativnímu přístupu, mají podobu převážně synchronních srovnávacích studií. Mohou samozřejmě ale propojovat synchronní komparativní metodu s metodou diachronní. [Hroch 1986: 59–62; Kaelble 2002].

Komparace při tom může mít rozmanitý charakter co do povahy porovnávaných „objektů“ či „jevů“. Lze (a) porovnávat (přesněji příliš neurčené) celky (holistický přístup; viz níže). Při takovém postupu srovnáváme kupříkladu „francouzské“ a „německé dějiny“ 19. a 20. století. Pro historické vědy je však vhodnější mít přesněji vymezené porovnávané objekty (jevy). Můžeme tak (b) porovnávat kupříkladu světová náboženství s ohledem na problém, jak řeší svůj vztah ke světu či k hospodářským činnostem, tak jak to učinil Max Weber ve své sociologii náboženství. V českém dějepisceví jsou příkladem takovýchto komparativně-analytických studií práce Miroslava Hrocha [1986; 1999], věnované národním hnutím 19. a 20. století ve vztahu k sociální skladbě. Porovnávat lze ale také (c) přesně vymezené jevy, které jsou však díky své někdy až exaktní definici výrazně dekontextualizované (vyňaté ze socio-kulturního pole, v němž nastávaly). Můžeme kupříkladu porovnávat korelaci mezi mortalitou a cenou obilovin pro jednotlivá období a oblasti s cílem dopátrat se toho, nakolik byl demografický režim bezprostředně závislý na výkyvech hospodářství či nakolik byl naopak vůči ekonomice relativně autonomní. Tato přesná definice studovaných entit s možností sledovat jejich časovou a prostorovou variabilitu a proměny jejich frekvence koresponduje s tzv. „historií řad“ či „serielní historií“ (*histoire sérielle* [Furet 1974]). V případě dvou posledně zmíněných postupů [body (b) a (c)] lze mluvit o „analytickém přístupu“ (viz níže). Srovnávací metody mohou mít jak své generalizační (zobecňující), tak specifikační (svébytnost jednoho či více případů

studovaného jevu vysvětlující) vyústění. Komparativní analýzy také mohou být vedeny k *typologii* (příkladem může být Hrochova typologie a periodizace fází národních hnutí [Hroch 1999: 7–52]) a popřípadě i k *interpolačním* či *extrapolačním* hypotetickým konstrukcím vývojových řad (tj. doplňování pravděpodobného průběhu vývoje tam, kde nám pro jeho přímé rozpoznání chybějí pramenné informace).

Srovnávací přístup v dějepisectví však může mít i další funkce. Může kupříkladu sloužit k přesnějšímu vysvětlení či zařazení určitých událostí a dějů posouzením jejich analogičnosti s vývojem na jiných místech [Kaelble 2002: 304–305]. V českém dějepisectví může být zajímavým příkladem to, jak byly srovnávacími metodami postupně shledávány evropské paralely událostí spojených s husitským hnutím, které bylo národně-romantickým dějepisem 19. století nahlíženo jako velké české specifikum. Bedřich Mendl kupříkladu kázal, že vývoj českých měst v husitské době vykazuje rysy analogické s napětím mezi patriciátem a (cechovními) řemeslníky, které se ve městech 14. století vyskytovalo častěji v mnoha evropských oblastech [Mendl 1926]. Dalším bádáním bylo husitství komparativně včleněno do obecnější krize středověku (krize feudalismu), tak jak to shrnuje František Šmahel [1992: 71–322]. V německém dějepisectví se srovnávací perspektivu snažili do diskusí o specifičnosti německého vývoje (tzv. „*Sonderweg*“) vnést dějepisci školy „historické sociální vědy“ Hans-Ulrich Wehler či Jürgen Kocka (shrnuje [Pešek 2014: 111–161 a 192–238]).

Charakteristika komparativních metod

Komparativní postupy mohou být uplatňovány jak *implicitně* a tím i do značné míry *intuitivně*, tak *explicitně*, *reflektovaně* [Lorenz 1997: 233]. Vědecká metoda by měla být co nejpřesněji definována a explicitně aplikována. Tento požadavek však nelze do důsledku vztáhnout na všechny „objekty“ historického komparativního studia. Chris Lorenz [1997: 238–239] rozlišuje v této souvislosti dva přístupy: „holistický“ a „analytický“. V prvním, holistickém, se

„objekt“ komparace překrývá s představou zcela specifické (singulární) „souvztažnosti“. Ta „nemůže být beztestně rozčleněna na separátní prvky“, neboť by se tím vyrušilo to, co je považováno za badatelsky nejcennější, totiž svéráz kontextualit jednotlivých složek této souvztažnosti. S takovými „objekty“ komparace pracujeme, chceme-li kupříkladu srovnávat „německé dějiny“ 19. a 20. století s „francouzskými“. Naše postupy však jsou pak namnoze intuitivní, což je ovšem na škodu požadované vědecké soustavnosti. Reflektované a badatelsky kontrolované uplatnění komparativní metody je tak možné především v rámci analytického přístupu. V něm je „objekt“ studia dán jako „komplex separátních proměnných“ [Lorenz 1997: 238]. Takto pojatá srovnávací metoda vyžaduje přesnou definici „objektu“ (studované entity, studovaného jevu) srovnání a kritérií, podle nichž budou tyto objekty porovnávány [Hroch 1986: 59–62]. Explicitními a přesnými kritérii selekce a přesnou definicí posuzovaných proměnných se komparativní analytický přístup blíží některým přírodním vědám a *histoire sérielle* [Furet 1974], avšak za cenu, kterou při kontrolovaném uplatňování srovnávacích metod musíme mít na paměti, totiž za cenu (někdy poměrně striktního) vyjímání sledovaných jevů z jejich socio-kulturních a dějinných kontextů. Definice objektu a kritérií komparace však zároveň souvisí s problematikou přesné vymežitelnosti badatelského pojmového aparátu a jeho vztahem k pojmům, jimiž pojmenovávali svůj svět studování aktéři [Weber 1998: 7–63 a 135–171; Bloch 2011: 121–132; Horský 2014].

Úskalí užívání srovnávacích metod

Uplatňování komparativních metod s sebou nese některá úskalí, která mohou být základem jejich kritiky. Otázkou může být – kromě právě uvedené možné výtky nadměrné dekontextualizace studovaných jevů – především to, jaký noetický, popřípadě jaký *ontologický status* mají závěry získané komparací studovaných jevů (obecněji shrnuje [Knapp 1990; Lorenz 1997: 231–284]). Lze uvést

následující příklady možných noetických a metodologických problémů souvisejících s uplatněním komparativních metod:

Srovnáváme-li (a) jednotlivé řady námi selektovaných jevů, do nichž jsme vnesli naši představu jejich (vývojové) propojenosti, je otázkou, zda tyto jevy byly skutečně (onticky) propojeny. Námi konstruovaná kontinuita takovéto řady totiž nemusí být totožná s reálnou propojeností jevů, které jsme do této řady začlenili [Furet 1974; Knapp 1990]. Je tak otázkou, zda analogie (respektive jejich odlišnosti), které lze shledat mezi takovýmito řadami, jsou analogiemi (resp. odlišnostmi) v ontické rovině (tj. ve skutečnosti), nebo jen obdobami (popř. odlišnostmi) našich postupů při konstrukci příslušných řad jevů. Když totiž (b) definujeme „objekty“ komparace, užíváme často takových obecných pojmů („národní hnutí“, „sekta“, „eschatologické hnutí“, „magické rituály“ apod.), jejichž uplatněním na pramenný materiál při selekci jevů, které považujeme za podoby (konkrétní případy) studovaných a porovnávaných „objektů“, vnášíme již do obrazu těchto „objektů“ určité obecné schéma. Musíme být tudíž opatrní, když vyhodnocujeme výsledky komparace, abychom odlišili skutečné, komparací zjištěné analogie studovaných objektů (popř. jejich rozdíly) od těch jejich společných rysů, které jsme do jejich obrazu vnesli sami použitými pojmy coby nástroji poznání (selekce, třídění). Podobně je zapotřebí opatrnosti (c) při využívání komparace dat ze sekundární literatury. Porovnáme-li kupříkladu průběh dějů spojených např. s vystoupením náboženského či politického hnutí, musíme si být vědomi, že literatura, z níž vycházíme, užívá při jejich líčení určitého relativně omezeného množství teoretických schémat či literárních „zápletek“, topoi [Veyne 2010: 287–315]. To, co se nám může jevit jako analogické rysy těchto hnutí, tak může být pouhou analogií výkladových schémat, zvolených jednotlivými autory sekundární literatury.

Další problém (d) je spojen s otázkou (badateli mnohdy z definice metody předpokládané) autonomie či svébytnosti vývoje porovnávaných dějinných situací či procesuálních proměn. U jevů, jejichž významným rozměrem je intencionalita jednání (tj. jsou

úzcze spojeny s vědomou volbou a vědomou vazbou k určitým hodnotám zúčastněných aktérů), může významnou roli sehrát např. původní iniciační faktor. (Např. mnohé analogie mezi jednotlivými náboženskými reformními hnutími středověku a raného novověku mohou být dány prostě iniciační rolí příslušných pasáží Písma.) Druhou možností je myšlenková filiace a vědomé poučení se (např. „revoluční cykly“ mladších sociálně-politických hnutí mohou být analogické s cykly hnutí starších prostě proto, že novější revolucionáři „opisují“ od svých starších vzorů). Musíme tedy obezřetně odlišovat vnitřní neintencionální dynamiku takovýchto procesů (a její analogie či odchylky v ní u jednotlivých porovnávaných dějů) od toho, co je v nich dáno myšlenkovými filiacemi či samozřejmým užitím výchozího myšlenkového zdroje.

Bohatě je diskutována otázka, zda (e) lze pomocí komparativní metody odkrývat *kauzální souvislosti* mezi socio-kulturními jevy. Otázku, nakolik lze při porovnávání případů studovaného jevu „určitou regularitu kauzálně interpretovat“ [Lorenz 1997: 235], nelze zcela jednoznačně zodpovědět. Odpověď na ni je nadto závislá na paradigmatu historické vědy, v němž se pohybuje ten který badatel. Objevuje se zde totiž problém tzv. „konkurujících kauzalit“. Můžeme kupříkladu pro tzv. starý demografický režim najít korelaci mezi kojeneckou a dětskou úmrtností a specifickou manželskou plodností na jedné straně a nějakým dalším jevem na straně druhé. Ten může být na základě srovnávacích studií považován za příčinu toho, že je kojenecká a dětská úmrtnost a specifická manželská plodnost v některých oblastech nízká, v jiných oblastech vysoká. Prvotní komparativní studie vybraly takový vzorek případů, z nichž se zdálo, že tyto demografické míry jsou nízké v protestantských oblastech a vysoké v katolických. Pokud však byla zvolena jiná „kontrastní skupina“, vůči níž se takto hypoteticky předpokládaná kauzální souvislost znovu testuje, ukáže se, že vysoké hodnoty se vyskytují i v některých protestantských oblastech. Konfese tedy nemůže být považována za obecnou příčinu mortality. Nové komparace vedly k závěru, že existuje korelace mezi kojením dětí matkami a nízkými hodnota-

mi uvedených demografických měr, resp. dávání dětí ke kojným a vysokými hodnotami těchto měr. Je tedy kojení matkami (resp. jeho absence) onou obecnou příčinou rozdílů? Jiné studie kupříkladu uvádějí výskyt malárie v některých oblastech s vysokou měrou těchto demografických jevů. Komparace proběhly metodicky korektně [Lorenz 1997: 252–261], přece se však v otázce příčiny a následku nedosáhlo jednoznačného výsledku. Jak s tím naložit?

Stoupenci pozitivistického způsobu dějepisného výkladu by patrně měli za to, že problém spočívá v tom, že do jednotlivých komparativních studií byly zahrnuty vždy poměrně malé vzorky (srovnáváno bylo vždy jen několik oblastí). Problém „konkurujících kauzalit“ by se dal eliminovat v této perspektivě tím, že by se porovnálo větší množství případů (indukce při stanovování kauzální souvislosti by byla hodnotnější). Jiní autoři by měli za to, že ony dva uvažované modely demografického chování nemají jednu jednoznačně působící příčinu, nýbrž že se vyskytují v několika specifických konfiguracích dalších jevů (působících faktorů), které mohou vytvářet několik svébytných typů kauzálního zřetězení. Stoupenci hermeneutického způsobu dějepisného vysvětlení by měli za to, že nemá smysl uvažovat o kauzalitě, nýbrž že *komparativní studie mohou poskytnout pouze specifický kontext analogických případů*, v němž je možné studovanému jevu lépe porozumět ať v tom, čím je svérázný, specifický, ať v tom co má společného s jinými případy. I v rámci Lorenzem označované „třetí cesty“, tj. komparativního způsobu historicko-vědního vysvětlení, by se připouštělo, že srovnávací studie nemusejí nutně odkrývat souvislosti kauzální, nýbrž *funkcionální souvislosti* [Lorenz 1997: 256].

Literatura

BLOCH, Marc, 2011. *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo*. Praha.

FURET, Francois, 1974. La quantitatif en histoire. In: LE GOFF, Jacques, NORA, Pierre, *Faire de l'histoire I. Nouveaux problèmes*. Paris, s. 69–93.

- HORSKÝ, Jan, 2014. Pojem. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, s. 51–60.
- HROCH, Miroslav, 1986. *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*. Praha.
- HROCH, Miroslav, 1999. *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha.
- KAELBLE, Hartmut, 2002. Vergleich, historischer. In: JORDAN, Stefan (ed.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*. Stuttgart, s. 303–306.
- KNAPP, Peter, 1990. The Revival of Macrosociology: Methodological Issues of Discontinuity in Comparative-Historical Theory. *Sociological Forum*. 5(4), s. 545–567.
- LORENZ, Chris, 1997. *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in der Geschichtstheorie*. Köln-Weimar-Wien.
- MENDL, Bedřich, 1926. *Sociální krise a zápasy ve městech čtrnáctého věku*. Praha.
- PEŠEK, Jiří, 2014. *Setkávání s Klio. Studie z dějin dějepisectví*. Praha.
- ŠMAHEL, František, 1992. *Husitská revoluce I. Doba vymknutá z kloubů*. Praha.
- VEYNE, Paul, 2010. *Jak se píšou dějiny*. Červený Kostelec.
- WEBER, Max, 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha.

Historická antropologie a (nová) kulturní historie

Jan Horský

Vymezení historické antropologie a její vztah k jiným disciplínám

„Historickou antropologií“ se, zejména v posledních třech desetiletích, rozumí určitý směr historických věd, který se vytvořil v rámci kritik a snah o inovace tradičnějších podob dějepisu kultury, dějin mentalit (*histoire des mentalités*) či duchovních dějin (*Geistesgeschichte* [Hübinger 2002]). Antropologizující inovace dějepisců mají různé kořeny. Peter Burke [2011: 49] uvádí kupříkladu vliv antropologie Marcela Mausse, Edwarda Evans-Pritcharda, Mary Douglasové a Clifforda Geertze patrný v historiografii zejména od přelomu 60. a 70. let. Richard van Dülmen [1993: 372–376] poukazuje na vliv sociologie Maxe Webera a Norberta Eliase. Dále lze mluvit kupříkladu o významu metodologických úvah a studií např. Ericha Rothackera, Edwarda P. Thompsona, Arona J. Gureviče, Thomase Nipperdeye a dalších [Burke 2011; Dressel 1996; Dülmen 2002]. Stoupenci historicko-antropologického přístupu při tom kupříkladu dějepisu mentalit vytýkali, že příliš spoléhá na kolektivně-psychologické, nevědomé kvality, které pro relativně dlouhá období připisuje celým společnostem či velkým sociálním skupinám („mentalitou“ se v něm rozumí kolektivně sdílené a aktérsky nereflektované způsoby chování a formy myšlení [Burke 206: 169–189]) vůči starším duchovním a kulturním dějinám pak vznášeli výhradu, že příliš spoléhají na kontinuitu (popř. na imanentní dynamiku) kulturního, popř. duchovního,

vývoje a na (sémiotickou) homogenitu kultury (pojednáváné někdy jako strukturovaný systém). Historická antropologie oproti tomu klade důraz na individuální (popř. skupinové, ve smyslu menších sociálních skupin) vědomé sociální jednání historických aktérů [Horský 2014a], jejich zkušenosti a na to, jakým způsobem vnímali, prožívali a vykládali svůj svět [Dressel 1996: 175–180]. Důrazem na aktérskou intencionalitu a na vnitřní významovou (sémiotickou) spojitost kultury se historická antropologie odlišuje od diskursivních analýz, které popisují konfigurace diskursivních praktik coby vůči aktérům a kulturním významům autonomní, na aktérských intencích nezávislý systém.

Různé cesty k historické antropologii (k přihlašování se badatelů k „historicko-antropologickému přístupu“) se odrážejí i v tom, že se v literatuře setkáme s relativně různoběžnými způsoby jejího vymezení. Francouzské prostředí vymezuje kupříkladu historickou antropologii spíše ve smyslu dějin každodennosti a ve smyslu určitého rozšíření dějin mentalit. André Burguière chápe historickou antropologii jako historii zvyků (zvyků těla, gest, stravy, emocí a zvyků mentálních) (*une histoire des habitudes: habitudes physiques, gestuelles, alimentaires, affectives, habitudes mentales* [Burguière 1978; Wunder 1990: 80–85]). V kontextu německého dějepisectví vymezují Rebekka Habermas a Nils Minkmar [1992: 7–16] historickou antropologii jako historicko-vědní aplikaci Geertzova „zhuštěného popisu“ (*thick description* [Geertz 2000: 13–67]), pozornost vůči pohledu aktéra (*native's point of view*) a vůči konkrétnímu průběhu sociálních praktik aktérů. Aktérem se rozumí také, ne-li především aktér z širších a nižších sociálních vrstev. Vedle toho se zároveň v německém dějepisectví konstitoval i komparativní směr historické antropologie, představovaný zejména Jochenem Martinem. Ten usiluje o srovnávací studie historických světových kultur z hlediska způsobu, jímž pojednávaly tzv. „funkcionální ekvivalenty“, tj. určité uzlové body lidské zkušenosti (např. „mužství“ – „ženství“, životní fáze, rodinné pozice apod. [Martin – Nitschke 1985; Martin – Zoepffel 1989; Mitterauer 1990]). Část badatelů naopak

historickou antropologii úzce propojuje s (velkou měrou prvotně italskou) mikrohistorií [Burghartz 2002; Nodl 2004].

V anglosaském prostředí se dnes běžně rozvíjí „nová kulturní historie“ (*New Cultural History*), která se v mnohém překrývá s historickou antropologií [Burke 2011: 45, 47–48, 69 a 97]. Peter Burke [2011: 69] o nové kulturní historii píše jako o „novém paradigmatu“ coby „modelu pro >normální< praxi, z něž postupně vyvěrá tradice výzkumu“. Teoretické základy nové kulturní historie spatřuje Burke v dílech Michaila Bachtina, Norberta Eliase, Michela Foucaulta a Pierra Bourdieua [Burke 2011: 71–78]. Z nich vychází snaha o pojednání stále bohatnoucí škály témat. Za významný rys „nové kulturní historie“ je považován zájem o „praktiky“ a o „reprezentace“ [Chartier 2002: 193 a 199–205; Burke 2011: 79–98]. Roger Chartier [2002: 193 a 203–205] dále upozorňuje na zájem „nové kulturní historie“ o aktérské způsoby užívání jazyka a diskursivní praxi, přičemž neopomene zdůraznit, že pro novou kulturní historii je předmětem zájmu i oblast aktérského jednání a žité zkušenosti, jež je za diskursivními praktikami.

Metody a teoretická východiska historické antropologie

Badatelské otázky v rámci historicko-antropologického přístupu, resp. v rámci nové kulturní historie, směřují, jak svrchu řečeno, ke konkrétním „praktikám“ a „reprezentacím“ jednotlivých aktérů, popř. (menších) sociálních skupin. Zároveň se badatelky a badatelé tohoto směru dějepiscectví snaží těmto praktikám a reprezentacím porozumět (*understand; verstehen*) v jejich, aktéry (pravděpodobně) prožívaném, reflektovaném kulturním „smyslu“ (*sense, meaning; Sinn*) či „významu“ (*reference; Bedeutung*).

Termíny „praktiky“ a „reprezentace“ je nutno upřesnit. O sociálních, kulturních, diskursivních praktikách (*pratiques*) se někdy mluví ve smyslu, v němž sociologická teorie mluví o „chování“ (které je z definice studováno jako aktérsky nereflektované, oproti „jednání“, jež je intencionální povahy; rozlišení: *behavior – agency; das Verhalten – das Handeln*). V historické antropologii a nové kul-

turní historii se však „praktiky“ často studují v širším smyslu, než jako statisticky zachytitelné či empiricky postižitelné vnější chování. Jsou něčím mezi chováním a jednáním. Peter Burke o nich, s odkazem na Michela de Certeau, mluví jako o „konkrétním jednání obyčejných lidí“ [Burke 2011: 79–82 a 102]. „Reprezentací“ (popř. „mentálními reprezentací“) se buď prostě míní „to, co si lidé představují“ [Burke 2011: 84–86], nebo se chápou v rámci obecné sémiotické teorie jako jakákoli entita (zvuk, gesto, oděv, obraz, socha atd.), která zastupuje nějakou jinou entitu (význam) v rámci lidské mysli, kulturního pole, veřejného prostoru atd. [Bartlová 2006].

Snaha porozumět praktikám a reprezentacím (z co nejširších oblastí života, počínaje mocenskými vazbami, přes rodinné struktury, náboženský život v jeho případném napětí s magií, literární tvorbou a četbou literárních děl, až po hospodářský život či tematiku těla, tělesnosti, sexuality, intimity atd.) v jejich sémiotické, kulturní kvalitě otevírá otázku, zda, jakým způsobem a do jaké míry je lze podrobit symbolické analýze [Chartier 1985; Horský – Tinková 2009]. To je zároveň spojeno s otázkou, nakolik se vlastně při snaze o porozumění (konkrétním, individuálním) praktikám a reprezentacím přenáší ohnisko badatelského zájmu z aktérů na jejich kulturu, coby systém významů, který jim umožňuje vnímat, zakoušet a orientovat svá jednání [Nodl 2004]. Na základě porozumění systému významů studované kultury (badatelská interpretace) si pak lze učinit hypotetickou představu o tom, jak aktéři, kteří jsou podílníky studované kultury, *asi mohli* příslušné situace prožívat (interpretace na aktérské úrovni). Jde při tom však o to, aby se pojmu „kultury“ neužívalo jako rétorický, výkladový nástroj, jehož pomocí se v rámci historiografických děl vytváří jednota heterogenních jevů [Marek 1992; Řepa 2006], nýbrž aby se „kultura“ (resp. její jednotlivé složky, kulturní kategorie, jednotlivé kulturní projevy apod.) opravdu stala předmětem badatelského zájmu [Horský 2009: 98–135].

Předměty badatelského zájmu; způsob kladení otázek

Vzhledem k širší zájmu historické antropologie (popř. nové kulturní historie) a vzhledem k s ní spojené interdisciplinární *tendenci* není možné mluvit o určité její specifické metodě či metodologii [Dressel 1996: 193–212]. Tak jako v dalších disciplínách dnešních historických věd je i v historické antropologii metoda nahrazována teorií, v tomto případě pak především teorií (konceptů, pojetím) kultury [Horský 2014b].

V historické antropologii a nové kulturní historii se vychází z širokého („hodnotově-racionálního“ [Daniel 1993: 77]) pojetí kultury jako sémiotického systému (systému signifikantních symbolů; nejčastěji odkazováno na Geertzovu koncepci kultury). Zároveň tím bylo opuštěno „stratigrafické“ pojetí kultury (v němž byla kultura chápána jako „nadstavba“ nad biologickou, ekonomickou a sociální „základnou“) a bylo nahrazeno pojetím „syntetickým“, v němž se kulturní, biologické, sociální a hospodářské faktory chápou jako rovnocenné a vzájemně se prolínající a zastupující [Geertz 2000: 45–67]. Souběžně s tím začala být opuštěna představa kultury jako relativně uzavřeného sémiotického strukturovaného systému [Petráň 1985: 16–107; Petráň 1995: 9–20] ve prospěch smyslu pro kulturní variabilitu a relativně svébytnou aktérskou interpretační tvořivost [Burke 2005: 24]. Příkladem užívaných definic kultury může být ta, kterou nabízí Peter Burke: „>Kultura< je nepřesný termín s mnoha soupeřícími definicemi. Má zní: >Systém sdílených významů, postojů a hodnot a symbolických forem (chování, předmětů), jimiž jsou vyjádřeny nebo ztělesněny<. V tomto smyslu je kultura součástí celkového životního stylu, ale není s ním identická“ [Burke 2005: 15].

Pro historickou antropologii a novou kulturní historii jsou pak charakteristické přinejmenším tři následující rysy zacházení s „kulturou“.

- 1) Na minulé podoby „kultury“ se nahlíží jako na *kulturu cizí* [Medick 1989: 59–61; Dressel 1996: 180–185]. Spatřuje se v tom

obdoba příchodu kulturního antropologa do cizího, zkoumaného kulturního terénu a chápe se to jako postup odlišný od tradiční hermeneutiky. Tě se vytýká, že příliš spoléhá (nejen na principiální, ale z části i obsahovou) psychickou jednotu lidstva. Oproti tomu se akcentuje principiální rozdíl mezi „nativním“ (studovanou kulturou) a „analytickým“ (badatelovou kulturou, teorií atd.).

2) Obdobně se předpokládá, že ve studovaném socio-kulturním poli se nevyskytuje jen jedna jednotící „kultura“, nýbrž že v něm je více kulturních systémů, které jsou z definice chápány jako (relativně) autonomní. Předpokládá se rozdíl a napětí mezi „elitní kulturou“ a „kulturou lidovou“, mezi „kulturou“ a jejími „subkulturami“ či „kontrakulturami“ [Burke 2006: 190–218]. Setkáme se i se snahou identifikovat určité „hlubší kulturní vrstvy“, které jsou již ve středověku a raném novověku zčásti překryty „elitní kulturou“, s některými prvky „lidové kultury“. Carlo Ginzburg tak kupříkladu říká s odkazem na obdobu úvah Menocchia (jím studovaného severoitalského mlynáře z 16. století) se staroindickými *Védami*, „aniž to tušil, nastolením této analogie Menocchio rozeznával starodávné a vzdálené mýty“. Při snaze vysvětlit tuto analogii přichází Ginzburg mj. s hypotetickým předpokladem – řekněme – určité hlubší kulturní hladiny. „V Menocchiových promluvách tedy jako z pukliny v zemi vidíme vyvěrat hlubokou kulturní vrstvu, natolik neobvyklou, že je pro nás téměř nesrozumitelná. Na rozdíl od dosud zkoumaných případů tentokrát nejde pouze o reakci přenesenou skrze písemné prameny, nýbrž o nepopíratelné reziduum kultury šířené ústně. K tomu, aby tato odlišná kultura mohla proniknout na světlo, bylo zapotřebí reformace a rozšíření knihtisku“ [Ginzburg 2000: 90–91].

3) Se „syntetickým“ pojetím kultury souvisí kulturní konstruktivismus. [Burke 2011: 99–128]. O „kulturní konstrukci reality“ však lze uvažovat ve dvojím smyslu, totiž (a) v rovině aktéřské a (b) v rovině badatelské, v níž jsou „předměty“ o nichž bádáme z noetického hlediska chápány jako náš badatelský konstrukt. Práce,

přihlašující se k historické antropologii a nové kulturní historii, počítají předně s aktérskou kulturní konstrukcí reality. Kupříkladu podle Rogera Chartiera je „historický objekt“, popř. „kulturní objekt“ historikova zájmu konstruovaný samotnými studovanými aktéry v podobě (nezáměrné) konfigurace jejich praktik či v podobě významů, které prožívají a připisují předmětům a jevům svého světa [Chartier 1985: 683; Horský – Tinková 2009: 28–31 a 38–39]. V tomto smyslu se také v sociálních dějinách přechází od „sociálních dějin kultury“ ke „kulturním dějinám společnosti“ [Štaif 2004: 45] a analyzují se specifické kulturní akty (aktérské připisování hodnot jednotlivým entitám a jevům) jako faktor spoluvytvářející sociální skupiny (např. diskuse o tzv. *Bildungsbürgertum* v německém dějepisectví [Pešek 2014: 204–238 a 719–721]).

Prameny

Vzhledem k velmi široké tematické škále historické antropologie a nové kulturní historie [Dressel 1996: 71–155 a 193–207; Dülmen 2002] je pramenná základna těchto disciplín velmi bohatá. Namnoze se užívají tradiční historické prameny, avšak jsou interpretovány z nových (z výše uvedeného pojetí kultury vycházejících) hledisek. Pokud by se měly uvést některé „specifické“ prameny, o něž se antropologizující přístupy často opírají, pak by jako příklad mohly sloužit jednak *výslechové* protokoly všeho druhu (kromě již uvedené studie Carlo Ginzburga [2000] jsou příkladem českých prací z velké části vycházejících z tohoto typu pramenů práce Pavla Himla [2007] a Daniely Tinkové [2011]) a jednak *egodokumenty* (např. na rozboru autobiografického deníkového psaní je založena práce Ulrike Gleixner [2009]). Jde o prameny, ve kterých mají prostor promluvit aktéři také z nižších vrstev společnosti či z jejích marginálních skupin. Je využívána zejména pramenná základna k dějinám raného novověku. Souvisí to na jedné straně s tím, že z této doby se dochovalo již poměrně velké množství pramenů, vůči kterému již lze úspěšně vyhovět požadavku aplikovat v historickém bádání analogické postupy

s antropologickým terénním „zhuštěným popisem“. Na druhé straně je raně novověká (předosvícenská) kultura ještě výrazně odlišná od moderní, což dobře vyhovuje požadavku nahlížet na studovanou kulturu jako na kulturu cizí. Nevylučuje to však ani starší, ani novější témata (pramennou základnu).

Základní orientující literatura

Kromě monografií, podrobně se zabývajících povahou, postupy a tematickými poli historické antropologie, z nichž lze upozornit především na práci Dresselovu [1996] a van Dülmenovu [2002], je k dispozici několik reflexivních statí, které se věnují historické antropologii jak v kontextu širšího pole dějepisectví [Burguière 1978; Burghartz 2002; Nodl 2004; Nešpor – Horský 2004], tak v kontextu obecné, integrální antropologie [Preissová Krejčí – Máčalová 2014]. Povaze kulturního světového dějepisectví v jeho směřování k inovativním proudům se věnuje zejména Peter Burke [2006; 2011]. Strukturálně-sémiotické teorie kultury a jejich aplikaci v historickém bádání rozsáhle věnoval pozornost Josef Petráň [1985; 1995]. Některé prvky jeho teorií a koncepcí vztahuje ke kultuře raného novověku Jiří Pešek [2014: 710–726].

Literatura

- BARTLOVÁ, Milena, 2006. Repräsentace. In: BORKOVSKÝ, Tomáš, HANUŠ, Jiří, ŘEPA, Milan (eds.), *Kultura jako téma a problém dějepisectví. Země a kultura ve střední Evropě 2*. Brno, s. 63–70.
- BURGHARTZ, Susanna, 2002. Historische Anthropologie/Mikrogeschichte. In: EIBACH, Joachym, LOTTES, Günther (eds.), *Kompas der Geschichtswissenschaft*. Göttingen, s. 206–218.
- BURGUIÈRE, André, Anthropologie historique. In: LE GOFF, Jacques, REVEL, Jacques, CHARTIER, Roger (eds.), *La nouvelle histoire*. Paris, s. 137–165.

- BURKE, Peter, 2005. *Lidová kultura v raněnovověké Evropě*. Praha.
- BURKE, Peter, 2006. *Variety kulturních dějin*. Brno.
- BURKE, Peter, 2011. *Co je kulturní historie?* Praha.
- DANIEL, Ute, 1993. „Kultur“ und „Gesellschaft“. Überlegungen zum Gegenstandsbereich der Sozialgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft*. 19(1), s. 69–99.
- DRESSEL, Gert, 1996. *Historische Anthropologie. Eine Einführung*. Wien-Köln-Weimar.
- VAN DÜLMEN, Richard, 1993. *Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*. Wien-Köln-Weimar.
- VAN DÜLMEN, Richard, 2002. *Historická antropologie. Vývoj, problém, úkoly*. Praha.
- GEERTZ, Clifford, 2000. *Interpretace kultur*. Praha.
- GINZBURG, Carlo, 2000. *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Praha.
- GLEIXNER, Ulrike, 2005. *Pietismus und Bürgertum. Eine historische Anthropologie der Frömmigkeit*. Göttingen.
- HABERMAS, Rebekka a MINKMAR, Nils (eds.), 1992. *Das Schwein des Hauptlings. Sechs Aufsätze zur Historischen Anthropologie*. Berlin.
- HIML, Pavel, 2007. *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách v 17. a 18. století*. Praha.
- HORSKÝ, Jan, 2009. *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupu a mezích historické vědy*. Praha.
- HORSKÝ, Jan, 2014. Historický aktér. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, s. 95–101. (Citováno jako 2014a)
- HORSKÝ, Jan, 2014. Kultura. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, s. 145–154. (Citováno jako 2014b)
- HORSKÝ, Jan a TINKOVÁ, Daniela, 2009. Roger Chartier: Nové intelektuální a kulturní dějiny jako historiografická odpověď na výzvy postmoderních kritik. In: HANUŠ, Jiří, VLČEK, Radomír (eds.), *Historik v proměnách doby a prostoru 20. století. Země a kultura ve střední Evropě 11*. Brno, s. 27–55.

- HÜBINGER, Gangolf, 2002. Geistesgeschichte. In: JORDAN, Stefan, *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*. Stuttgart, s. 101–104.
- CHARTIER, Roger, 1985. Text, Symbols, and Frenchness. *The Journal of Modern History*. 57(4), s. 682–695.
- CHARTIER, Roger, 2002. New Cultural History. In: EIBACH, Joachym, LOTTES, Günther (eds.), *Kompas der Geschichtswissenschaft*. Göttingen, s. 193–205.
- MAREK, Jaroslav, 1992. Kultura jako téma a problém dějepisectví. *Český časopis historický*. 90(4), s. 491–506.
- MARTIN, Jochen a NITSCHKE, August (eds.), 1986. *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*. Freiburg-München.
- MARTIN, Jochen a ZOEPFEL, Renate (eds.), 1989. *Aufgaben, Rollen und Räumen von Frau und Mann*. Teilband 1, 2. Freiburg-München.
- MEDICK, Hans, 1989. „Misionare im Ruderboot?“ Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte. In: LÜDTKE, Alf (ed.), *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt am Main-New York, s. 48–84.
- MITTERAUER, Michael, 1990. *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*. Wien-Köln-Graz.
- NEŠPOR, Zdeněk R. a HORSKÝ, Jan, 2004. Historická antropologie? Metodické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie. *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny*. 6(1), s. 61–81.
- NODL, Martin, 2004. Mikrohistorie a historická antropologie. *Dějiny – teorie – kritika*. 1(2), s. 237–252.
- PEŠEK, Jiří, 2014. *Setkávání s Klio. Studie z dějin dějepisectví*. Praha.
- PETRÁŇ, Josef a kol., 1985. *Dějiny hmotné kultury*. 1(1). Praha.
- PETRÁŇ, Josef a kol., 1995. *Dějiny hmotné kultury*. 2(1). Praha.
- PREISSOVÁ KREJČÍ, Andrea a MÁČALOVÁ, Jana, 2014. Historická antropologie. In: CICHÁ, Martina a kol., *Integrální antropologie*. Praha, s. 319–326
- ŘEPA, Milan, 2006. Umění, kultura, civilizace: několik zastavení namísto úvodu. In: BORKOVSKÝ, Tomáš, HANUŠ, Jiří, ŘEPA, Milan (eds.), *Kultura jako téma a problém dějepisectví. Země a kultura ve střední Evropě 2*. Brno, s. 11–23.

- ŠTAIF, Jiří, 2006. Sociální a kulturní dějiny. Několik poznámek k postmoderní diskusi. In: BORKOVSKÝ, Tomáš, HANUŠ, Jiří, ŘEPA, Milan (eds.), *Kultura jako téma a problém dějepiscův. Země a kultura ve střední Evropě 2*. Brno, s. 35–47.
- TINKOVÁ, Daniela, 2011. *Jakobíni v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvícenství na Moravě*. Praha, s. 318–326.
- WUNDER, Heide, 1990. Kulturgegeschichte, Mentalitätengeschichte, Historische Anthropologie. In: DÜLMEN, Richard van, *Fischer Lexikon Geschichte*. Frankfurt am Main, s. 65–85.

Historická demografie

Markéta Seligová Pražáková

Řecké slovo *demos* (lid) v názvu této disciplíny odkazuje (jak tomu je i u ostatních vědních disciplín) na předmět jejího zájmu: demografie se zabývá studiem obyvatelstva (populace) určitého území (státu, regionu). Studuje počet, složení, rozmístění a pohyb obyvatelstva a zákonitosti těchto jevů, obrací se k otázkám reprodukce lidské populace. Demografická věda se principiálně zaměřuje na populaci současnou, čímž se významně překrývá se sociologií a politickou ekonomikou, ale zcela nepochybně má i podstatný aspekt historický: vždyť studovat zákonitosti populačního vývoje by bylo nemyslitelné bez studia dlouhodobých populačních trendů. Ostatně sama struktura soudobého obyvatelstva a jeho rozmístění v prostoru je výsledkem historického vývoje.

Základním úkolem demografické vědy – a v rámci ní i historické demografie – je sledování základních populačních jevů: narození, sňatků a úmrtí a dále zjišťování tzv. míry porodnosti, sňatečnosti a úmrtnosti (tj. kolik narození, sňatků a úmrtí připadá na 1000 osob sledované populace za rok). Na základě toho demograf rekonstruuje režim tzv. přirozené změny obyvatelstva, tj. demografický systém, kdy se vedle sebe v určitém vyváženém vztahu vyskytuje jistá úroveň porodnosti, úmrtnosti a sňatečnosti, a zjišťuje faktory, které danou rovnováhu mohly narušovat.

Samotná historická demografie se ovšem profilovala jako svébytná disciplína, která se nachází na pomezí mezi demografickou vědou a historickými vědami. Zásadní rozdíl oproti demografii spočívá v tom, že historická demografie zaměřuje pozornost na historické, a tedy již neexistující populace, na obyvatelstvo minulých dob (např. na obyvatelstvo českých zemí v druhé polo-

vině 17. století, na obyvatelstvo farnosti Střelské Hoštice v letech 1645–1890 apod.). Tato okolnost vedla k potřebě rozvinout a užívat odlišné vědecké metody. Zatímco demografie využívá soudobou demografickou statistiku a pracuje s výsledky statistických šetření, která jsou přímo zacílena na zkoumání demografických jevů a populačních zákonitostí, historická demografie musí svou metodu přizpůsobit tomu, že po historických populacích zůstaly do dnešních dnů jen více či méně četné stopy v podobě historických pramenů, které jsou často neúplné, nepřesné, často i účelově upravované. Specifičnost pracovních postupů historické demografie se nejplněji uplatňuje při zkoumání populačního vývoje v období před vznikem demografické statistiky (tj. sčítání obyvatel, z nichž první bylo provedeno k roku 1754) a v období starších, dosud nedokonalých statistických šetření. Avšak metodickými postupy historické demografie může být prohloubeno i studium demografického vývoje doby novější.

Pro historickou demografii jsou relevantní zejména prameny písemné povahy. Tyto prameny ve své době vznikly zpravidla za zcela jiným účelem, než bylo sledování demografického chování obyvatelstva či evidence demografických jevů, ale pokud uplatníme vhodné postupy, lze i z těchto pramenů zjistit údaje, vypovídající např. o struktuře či pohybu obyvatelstva, populačních trendech či demografickém chování lidí. Např. matriky byly církvemi v raném novověku vedeny kvůli přehledu o frekvenci úkonů duchovního při výkonu farní správy, tj. o počtu křtů, sňatků a pohřbů, nikoliv primárně kvůli evidenci počtu narození, sňatků a úmrtí. Přesto jsou raně novověké matriky pro historickou demografii zcela klíčovým pramenem, díky němuž můžeme sledovat nejen základní vývojové trendy v porodnosti, sňatečnosti a úmrtnosti, ale sofistikovanými metodami zjišťovat i charakteristické rysy demografického chování obyvatel (např. vypočítat specifickou manželskou plodnost). Podobně další, historickou demografií využitelné prameny vznikly např. za účelem evidence daňových poplatníků (berní rejstříky, katastry, sčítání konzu-

mentů soli v Čechách roku 1702 aj.) nebo evidence dědičných poddaných a místa jejich aktuálního pobytu (poddanské seznamy).

Postupy historické demografie se hojně opírají o statistické a matematické metody (je propočítáván např. průměrný věk zemřelých, specifická manželská plodnost, medián sňatkového věku, průměrný meziporodní interval apod.) a výstupy historikodemografického bádání mají často povahu kvantitativních ukazatelů či jsou prezentovány v tabulkách a grafech. To vše vytváří dojem, že historická demografie pracuje s „tvrdými“, nepochybnitelnými daty, vytěženými přímo z pramenů, a sugeruje vysokou exaktnost této disciplíny, exaktnost, kterou např. dějiny umění nebo dějiny diplomacie nabídnout nemohou. Při tom je třeba upozornit na tři skutečnosti:

1) Ke kvantitativním údajům, uváděným v tabulkách či grafech, dospívá historický demograf na základě pečlivé kritiky a následné interpretace pramene. Např. pracujeme-li s obyvatelským seznamem, kde je všechno přítomné obyvatelstvo zapsáno podle příslušnosti k jednotlivým domácnostem, spočívá kritika pramene mimo jiné v posouzení úplnosti evidence, tj. posouzení toho, zda evidenci neunikají některé složky obyvatelstva. Pokud např. zjistíme, že v seznamu chybějí děti mladší jednoho roku, je jisté, že to není tím, že by děti kojeneckého věku v populaci chyběly, ale tím, že nebyly do seznamu zapsány. Pak je pro účely výpočtu různých ukazatelů třeba předpokládat, že děti do jednoho roku se i na této populaci procentuálně podílely podobně, jako na jiných populacích, a vynásobit počet zapsaných osob odpovídajícím koeficientem. Získaný počet obyvatelstva je pak už výsledkem naší korekce pramene. Interpretace pramene pak může mít následující podobu: chceme-li posoudit otázku, nakolik byli podruzi (tj. spolubydlící, zapsaní v jedné domácnosti s hospodářovou rodinou) s hlavou domácnosti příbuzní, stojíme před nutností předpokládat příbuznost či nepříbuznost podruhů s hospodářem vždy, když to pramen sám přímo neuvádí. V těchto situacích lze vyjít z hypotetického předpokladu, že příbuznými byli ti podruzi, kteří byli nositeli stejného příjmení jako hospodář.

Všechny podruhy shodného příjmení s hospodářem pak interpretujeme jako příbuzné a nositele jiného příjmení jako nepříbuzné, ačkoliv je jednak jisté, že i mezi podruhy jiného příjmení mohla být řada příbuzných (např. provdaná dcera s rodinou), jednak platí, že samotná shoda příjmení nemusí ještě příbuznost nutně znamenat (podobně dnes vysoce frekventované příjmení Novák neznamená, že by všichni lidé s příjmením Novák nebo Nováková byli navzájem příbuzní).

2) Kvantitativní ukazatele, se kterými historickodemografická analýza pracuje, jsou naším konstruktem, naším nástrojem popisu studované populace a v dobových pramenech obsaženy nejsou (tak je tomu např. s pojmy průměrný mezipородní interval, hrubá míra sňatečnosti nebo střední délka života). V tomto ohledu se ostatně historická demografie nijak neliší od jiných historických subdisciplín, které rovněž vnášejí do minulosti své konstrukty coby nástroje popisu minulosti.

3) Samotné demografické ukazatele, k nimž lze užitím demografické statistiky dospět, je potřeba dát do nějakého vztahu se sledovanou dobou, říci, co znamenají, o čem svědčí. Pokud je smyslem historických věd porozumět minulým společnostem a kulturám, neměla by práce historického demografa končit vypočtením série demografických ukazatelů a sestavením tabulek, ale je třeba získaná data dále vyložit. Např. z matrik určité farnosti můžeme pro delší časový úsek, řekněme sta let, zjistit roční počty (úhrny) zemřelých a na jejich základě sestavit křivku vývoje úmrtnosti. Sama tato křivka nám ale o rázu onoho sledovaného období mnoho neřekne, pokud se průběh křivky nepokusíme dát do nějakých souvztažností, pokud se nepokusíme vyložit, čím byly např. náhlé vzestupy úmrtnosti způsobeny, jaké měly společenské dopady. Příčiny prudkých nárůstů úmrtnosti (tzv. demografických krizí) je často třeba hledat mimo rámec samotného demografického systému: v oblasti ekonomických krizí či ve vývoji politickém a sociálním (války, sociální bouře apod.). Dopady demografických krizí při tom můžeme sledovat nejen a) na věkové a pohlavní struktuře populace či následném vystěhovalectví (migraci) obyvatelstva,

ale také b) na stavu hospodářství, c) vývoji v oblasti sociálních a politických dějin (státní nebo vrchnostenská opatření či nařízení směrem k obyvatelstvu apod.). Pod vlivem kulturních dějin či historické antropologie je snaha hledat souvztažnosti i mezi demografickými ukazateli a dobovými kulturními hodnotami či mentalitou. Můžeme si např. klást otázku, jak se vztah ke kojencům a nejmenším dětem promítal do míry kojenecké úmrtnosti; nakolik v tom hrály roli náboženské normy a postoje, nakolik to bylo dáno dobovou úrovní lékařských poznatků a dostupností těchto poznatků pro prosté lidi apod.

Zájem o studium populace a tedy i demografická věda se začaly vyvíjet v době osvícenství pod vlivem tehdejších populacionistických teorií, spatřujících v populaci největší bohatství státu. Už v průběhu 18. a dále pak v 19. století začala demografická věda rozvíjet a zdokonalovat exaktní metody demografické statistiky. Avšak historická demografie se jako svébytná vědecká disciplína plně konstitovala až v polovině 50. let 20. století, kdy byla ve francouzském dějepisectví propracována metoda rekonstrukce rodin.

a) Henryho a Fleuryho **metoda rekonstrukce rodin** z církevních matrik podnes zůstává základní metodou historické demografie. Je založena na sestavování tzv. rodinných listů, kdy u párů, jejichž sňatek je v matrikách zachycen, zjišťujeme všechny další dostupné informace: jaký byl věk, bydliště a sociální původ snoubenců v době sňatku, jak dlouho manželství trvalo, kolik dětí se páru narodilo, další osud všech potomků (které děti zemřely v dětském věku, které se dožily dospělosti a následně samy vstoupily do manželství). Na základě sestaveného rodinného listu se propočítávají zejména základní charakteristiky reprodukčního chování páru, jako je manželská plodnost a meziporodní intervaly, ale využití rodinných listů je podstatně širší. Pro vytvoření reprezentativního vzorku je třeba sestavit rodné listy pro dostatečně velký počet manželských párů, což se lépe daří u uzavřených populací, u nichž nedochází k větším migračním pohybům. Pokud je totiž v populaci velká tendence k vystěhovalectví, velká část párů zmizí z matriční evidence buď bezprostředně po sňatku, nebo

v průběhu trvání manželství, a pro tyto páry pak není možné rodinný list vytvořit. Díky metodě rekonstrukce rodin je možné vytvořit si dosti spolehlivou představu o reprodukčním chování starých populací.

b) Vedle velice pracné a časově náročné metody rekonstrukce rodin byla v historické demografii rozvinuta tzv. **agregativní metoda**, spočívající v agregaci dat z matrik, tj. sledování ročních úhrnů (počtů) narozených, oddaných a zemřelých v dlouhých časových úsecích. Tato metoda pomáhá odhalovat základní tendence ve vývoji porodnosti, sňatečnosti a úmrtnosti, a to jak dlouhodobé trendy, tak i krátkodobé výkyvy.

c) Základní metody historické demografie doplňuje tzv. **kohortní analýza**, která sleduje demografické chování skupiny narozených popř. oddaných v témže časovém úseku. V matrice nebo souboru matrik např. vybereme všechny osoby, narozené v letech 1720–1729, a pro tuto skupinu pomocí matrik zjišťujeme, kolik jedinců se dožilo dospělosti, kolik jich z místa bydliště odešlo, kolik jich uzavřelo sňatek, kolik se jim narodilo dětí, v jakém věku ovdověli, popř. uzavřeli další sňatek atd. Tato metoda zevrubným sledováním jedné generace významně přispívá k poznání povahy demografického systému: vedle těch, kteří se do reprodukčního procesu zapojili (uzavřeli manželství a plodili děti) postihuje i ty, kteří zůstali trvale svobodní a bezdětní. Dále metoda umožňuje nahlédnout i rozsah migrací (kolik příslušníků sledované generace odešlo ze svého rodiště, kolik tak učinilo v dětském věku, kolik v souvislosti se sňatkem a kolik později v dospělosti).

Již byla řeč o nezbytnosti vztahovat zjištěné demografické charakteristiky ke kontextu tehdejší společnosti. Tyto tendence se objevily již v poválečných letech ve francouzském dějepisectví (tzv. škola Annales), kdy se uplatnila snaha hledat souvislosti mezi populačním vývojem či jistým demografickým jevem na jedné straně a určitými hospodářskými tendencemi na straně druhé. Sledovala se např. souvislost mezi růstem úmrtnosti a zdražováním obilí nebo souvislost mezi růstem cen potravin a počtem od-

ložených nemluvnat. Tendence propojovat demografické hodnoty s poznatky hospodářských a sociálních dějin pak dostala historická demografie do vínku a bohatě je ve svých počátcích rozvíjela. Záhy začali historičtí demografové systematictěji spolupracovat i s dalšími dějepisnými disciplínami a přístupy: s právními dějinami, duchovními a kulturními dějinami resp. dějinami mentalit. Od 70. let pak trend směřuje k propojování historické demografie zejména s historickou antropologií. S uvedenými disciplínami se historická demografie plodně setkává zejména na tématu historické rodiny, životních a rodinných cyklů. Je charakteristické, že rámci tohoto stýkání a propojování jsou pak některé demografické jevy chápány jako příznak určitých kulturních postojů a hodnot (např. délka kojení a míra kojenecké úmrtnosti jsou dávány do souvislosti s mírou mateřské lásky k dítěti). Struktura populace, struktura domácností či určité konfigurace demografických jevů jsou nahlíženy jako jakési objektivní sociální struktury, které si lidé prostřednictvím svého jednání utvářeli nebo které si osvojovali (s těmito jevy je tedy sklon zacházet jako s něčím, co je vůči myšlení a postojům lidí minulé doby objektivní).

V posledních dvaceti letech v řadách historických demografů silně vzrostl zájem o studium migrací a sledování prostorové i sociální mobility městské i venkovské populace.

Literatura

BACCI, Massimo Livi, 2003. *Populace v evropské historii*. Praha.

BARDET, Jean Pierre a DUPÂQUIER, Jacques (eds.), 1997. *Histoire des populations de l'Europe, díl I., Des origines aux prémices de la révolution démographique*. Paris.

BARDET, Jean Pierre a DUPÂQUIER, Jacques (eds.), 1998. *Histoire des populations de l'Europe, díl II., La révolution démographique 1750–1914*. Paris.

DOKOUPIL, Lumír, FIALOVÁ, Ludmila, MAUR, Eduard a NESLÁDKOVÁ, Ludmila, 1999. *Přirozená měna obyvatelstva v českých zemích v 17. a 18. století*. Praha.

- DUHAMELLE, Christophe a SCHLUMBOHM, Jürgen (eds.), 2003. *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*. Göttingen.
- DUPÂQUIER, Jacques, 1974. *Introduction à la démographie historique*. Paris-Tournai-Montréal.
- DUPÂQUIER, Jacques, 1984. *Pour la démographie historique*. Paris.
- EHMER, Josef, 2000. *Bevölkerungsgeschichte und Historische Demographie 1800–2000*. München.
- FIALOVÁ, Ludmila, HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard a MUSIL, Jiří, 1996. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha.
- GESTRICH, Andreas, KRAUSE, Jene-Uve a MITTERAUER, Michael, 2003. *Geschichte der Familie*. Stuttgart.
- GOODY, Jack, 2006. *Proměny rodiny v evropské společnosti*. Praha.
- GRULICH, Josef, 2002. Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950. *Historická demografie*. 26, s. 123–146.
- HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard a STLOUKAL, Milan, 1990. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha.
- HORSKÝ, Jan, 1995. Historická demografie a nové pohledy na sociální dějiny. *Historická demografie*. 19, s. 135–154.
- IMHOF, Arthur E., 1977. *Einführung in die Historische Demographie*. München.
- LASLETT, Peter a WALL, Richard (eds.), 1972. *Household and family in past time*. Cambridge.
- MAUR, Eduard, 1978. *Základy historické demografie*. Praha.
- MAUR, Eduard a GRULICH, Josef (eds.), 2006. Dějiny migrací v českých zemích v novověku. *Historická demografie*. 30 – suplement. Praha.
- SRB, Vladimír, 2004. *1000 let obyvatelstva Českých zemí*. Praha.
- WRIGLEY, Anthony Edward, 1969. *Population and history*. London.
- WRIGLEY, Anthony Edward a SCHOFIELD, Roger S., 2005. *The Population History of England 1541–1871. A reconstruction*. Cambridge.

Hospodářské a sociální dějiny

Roman Zaoral

Hospodářské dějiny se zaměřují na studium hospodářských jevů minulosti, jehož cílem je poznání a charakteristika vztahů, tendencí a souvislostí hospodářského vývoje. Výsledky takto zaměřeného studia slouží k širším interpretacím ve smyslu dopadu hospodářských změn na společnost. Obor se člení na dílčí subdisciplíny, které sledují konkrétní tematické okruhy: dějiny zemědělství, lesnictví a lovu, dějiny hornictví, dějiny obchodu, dějiny dopravy a komunikací, dějiny řemesel, manufaktur a strojínského průmyslu, dějiny peněz a bankovníctví, dějiny účetnictví či dějiny podnikání [Myška 2010].

Nikdo nemůže pochopit hospodářské fenomény určité epochy, včetně současnosti, pokud nezná historická fakta a nemá historickou zkušenost. Historické pojednání nemůže být ryze ekonomické, ale nutně musí také odrážet „institucionální“ fakta, která nejsou ryze ekonomická [Schumpeter 1954: 12–13]. Jsou to právě hospodářské dějiny, které umožňují pochopit, v jakém poměru stojí vůči sobě ekonomická a neekonomická fakta a jak se k těmto faktům vztahují různé sociální, politické a kulturní struktury v daném čase a prostoru.

Pojem ekonomie pochází ze staré řečtiny (*oikonomia*) a doslova znamená spravovat domácnost. Jednu z prvních definic nabízí Aristoteles, který definuje hospodářství jako umění, jehož cílem je zajištění soběstačnosti (*autarkeia*). V širším smyslu slovo *oikonomia* označuje umění prostředky opatřovat, v užším smyslu umění prostředků užívat. V následujících staletích se význam pojmu proměňoval. V raně křesťanské teologii se používal k označení správy, jíž Bůh vládne nad stvořeným světem; v desakralizova-

né podobě se objevuje až u Rousseaua, který jím rozuměl zcela světskou správu konkrétního území [Rousseau 1989]. K odlišení ekonomie jako vědy od ekonomiky jako předmětu jejího studia došlo na přelomu 18. a 19. století v souvislosti se vznikem klasické politické ekonomie jako svébytné vědy.

Hospodářské dějiny si kladou otázky, k jejichž zodpovězení nutně pracují s velkými úhrnnými čísly (agregáty). Soustředí se na generalizaci a ověřování platnosti ekonomických teorií, na struktury a dlouhodobé procesy, jež zpravidla neumožňují brát v potaz život konkrétních lidí. Potýkají se naopak s úkolem identifikovat a změřit síly působící mimo vědomou kontrolu dílčího aktéra.

Hospodářské dějiny mají řadu styčných bodů se sociálními dějinami, což vyplývá z jejich společného zaměření na studium procesů a struktur. V širším slova smyslu se sociální dějiny zabývají veškerým společenským vývojem v jeho komplexitě (*Gesellschaftsgeschichte*), zkoumají všechny sociální vrstvy společnosti, jejich strukturu, mobilitu a životní styl včetně hodnotových, mentálních a výkladových vzorů. V užším slova smyslu pak zachycují jevy, kterým se ostatní historické disciplíny nevěnují. Pod zorným úhlem teorie modernizace se snaží postihnout sociální změny v delší časové perspektivě, sledují vztahy mezi tak zvanou vyšší kulturou a kulturou lidovou a zkoumají reakce jednotlivých sociálních skupin na modernizační trendy ve společnosti. V rámci 18. a 19. století si významnou pozici mezi historiky sociálních dějin udržuje téma nacionalismu a vzniku národních států. Sociální dějiny jsou tak ve své podstatě mezní disciplínou, která výrazně spolupracuje s hospodářskými dějinami, sociologií, ale i s antropologií, historickou statistikou a historickou demografií [Jindra a kol. 1997].

Hospodářské a sociální dějiny se utvářely od poloviny 19. století, kdy se někteří historikové začali vymezovat vůči politickým dějinám, zajímal je vývoj sociální otázky i nově uplatňované historické postupy (kritika klasické politické ekonomie ze strany historické školy ekonomie v Německu). V prvních dvou desetiletích po druhé světové válce patřily obě disciplíny k nejdynamičtěji se rozvíjejícím odvětvím historiografie. Vliv na to měly zejména dva

faktory: hrozba opakování hospodářské krize podobné té z třicátých let, která přinutila badatele věnovat pozornost historické reflexi kapitalismu a povaze krizí, a výrazný průnik marxismu do historiografie. Díla marxisticky orientovaných historiků, ve Velké Británii sdružených kolem časopisu *Past and Present*, vyvolávala značnou odezvu a polemiku. Ke klíčovým tématům patřila problematika tak zvané první (14.–15. století) a druhé (17. století) krize feudalismu, a zvláště povaha průmyslové revoluce a s ní spojený nástup moderního kapitalismu. Pro hospodářské dějiny bylo podstatné, že diskuse iniciované marxismem nastolily otázku po rozlišení na krize, jež charakterizovaly feudalismus, a krize, které byly typické pro kapitalismus. Vliv na rozvoj hospodářských a sociálních dějin měla souběžně s marxismem také francouzská škola *Annales*, která přišla s řadou nových přístupů, jak nahlížet na minulost (dějiny mentalit, totální dějiny, „dlouhé trvání“; srv. [Iggers 2002]). Od sedmdesátých let obě disciplíny reagovaly na podněty gender studies a zejména kliometrie, respektive nových hospodářských dějin (*New Economic History*), jež se vyznačují využitím matematických a statistických modelů při kvantifikaci ekonomicko-historických informací. Tento přístup vede často k přecenění teorie (ekonomie, matematiky a statistiky) na úkor empirie (historie), což je problém, který dosud nebyl uspokojivě vyřešen. Je přitom zřejmé, že teoretické závěry ekonomických modelů nemohou být nikdy úplně dokázány na základě statistických testů, ale mohou být vysvětleny na reálných příkladech z minulosti. Obrat k antropologii, který ovšem do hospodářských dějin přišel s mnohaletým zpožděním oproti sociálním a kulturním dějinám, je jednou z významných možností, jak se s touto výzvou vyrovnat [Storchová a kol. 2014: 155–181].

Specifické otázky

Hlavní tematická pole hospodářských a sociálních dějin obsahují dnes již klasické otázky dějin práce, industrializace, vzdělání, mobility, sociálního rozvrstvení a nerovností. Do tematické nabídky,

vycházející vstříc soudobým diskusím, patří i problémy multietnicity, občanské společnosti, genderu, nových sociálních hnutí, minorit, proměn hodnot, dosahování politických rozhodnutí, utváření politických institucí a nacionalismu. Dalšími aktuálními tématy jsou specifické formy hospodářské modernizace a stagnace, jako například technický rozvoj výroby, otázky hospodářského růstu a krizí, transfer národohospodářských a technických inovací, stejně tak jako otázky hospodářské integrace, inovativních kapacit různých hospodářských systémů a v neposlední řadě také ekonomická a sociální každodennost státně, nacionálně, profesně, kulturně, regionálně či jinak definovaných komunit [Jindra a kol. 1997].

K základním okruhům otázek, které ekonomové zkoumají z hlediska přítomnosti a historikové z hlediska minulosti, patří:

1) Příčiny a důsledky hospodářského růstu a poklesu: proč některé země, regiony, národy rostou a prosperují, zatímco jiné upadají, stagnují nebo chudnou? Proč se nerozvíjí celý svět stejně, proč hospodářský růst není univerzální normou? Jak je vůbec růst a pokles definován, jak byl současníky ve své době vnímán, čím se měří, nakolik jsou tato měřítka aplikovatelná na minulost a co o takto změřené společnosti vypovídají?

2) Jaký dopad má ekonomická změna a ekonomické síly obecně na společnost jako celek ve smyslu sociálních, kulturních a politických důsledků?

3) Naopak, jaký dopad mají sociální, politické, kulturní a náboženské instituce na ekonomii, zejména na činitele hospodářského růstu a poklesu?

4) Jakou roli v ekonomii hrají státní instituce a vládní politika? Do jaké míry vnitřní hospodářské konflikty dávají vládám možnost výběru při politickém rozhodování?

K zaujetí stanoviska k těmto zásadním otázkám badatelé studují historii hospodářského využití zdrojů půdy, práce a kapitálu, zkoumají výkonnost ekonomiky v minulosti, zaměřují se na poptávku a zásobování zbožím a službami, analyzují výrobní náklady a výše příjmů, včetně cen, mezd a úvěru, zabývají se dis-

tribucí bohatství, objemem a směrem investic nebo strukturou dálkového obchodu, zjišťují data o populačním růstu, inflaci či obchodní bilanci.

Konceptuální svorníky moderních hospodářských a sociálních dějin tvoří zejména dva okruhy problémů:

1) Formy a dynamika „institucionálního“ vývoje (rodina, stav, třída, sociální skupina, vláda, národní společnost, politické strany, odbory, zájmová grémia veřejnosti, podnik, firma, kartel, podnikatelské svazy).

2) Hospodářské procesy jako aktivní činitel mezi statikou, dynamikou, intelektuálním a technickým potenciálem společnosti (ekonomický růst, stagnace, trh, plánování, mezní užitek výrobců, obchodních sítí a spotřebitelů, národní trhy a transnacionální integrační, resp. dezintegrační procesy).

Smyslem hospodářského života není výroba, ale spotřeba a tu je důležité umět dobře měřit. Jedním ze současných trendů v hospodářských dějinách je sestavování souvislých řad dat o hrubém domácím produktu a také o cenách a mzdách té které země na dlouhé časové ose od středověku do současnosti, jež slouží k zjišťování celkové životní úrovně lidí v daném čase a prostoru. Tyto údaje však nelze absolutizovat, neboť jednotlivci i celé společnosti vyznávají ještě i jiné hodnoty, než je peněžní příjem. Patří k nim například zdraví, volný čas, nebo vojenské nasazení a připravenost bránit vlastní národ. Navíc ve společnosti existuje sociální nerovnost, proto průměrná velikost národního důchodu na hlavu vypovídá jen málo o povaze života ve společnosti. Z těchto důvodů je nutný interdisciplinární přístup ve spolupráci se sociálními vědci, v první řadě s demografií [Horská a kol. 1990]. Studium tak zásadních rozhodnutí jako oženit se, respektive vdát se nebo mít dítě nelze zkoumat bez znalosti příjmů domácnosti, charakteru práce a životních modelů společnosti. Důležitými aspekty jsou rovněž délka života a choroby a dopad těchto faktorů na velikost příjmu, stejně jako organizace a technologie výroby.

Specifické metody

K osvědčeným postupům v oblasti hospodářských a sociálních dějin patří kombinace kvantitativních metod (historické statistiky a modelové analýzy), metody sondy, komparativní metody a aplikace národohospodářské teorie na konkrétní historické situace a instituce.

Volba statistických technik a postupů závisí vždy na povaze zkoumaného zdroje a na zvolené otázce. V praxi se nejčastěji používají různé charakteristiky popisující daný soubor dat či hodnot týkajících se velikosti úrody, objemu výroby a obchodu, daňové problematiky a řady dalších ekonomických faktorů. V „předstatistickém“ období (zhruba do konce 18. století) se jen výjimečně setkáme s přesnou a záměrnou evidencí těchto dat. Potřebné údaje je proto třeba excerpovat z urbářů, katastrů, daňových soupisů, městských knih, účtů, kupeckých manuálů, židovských rejstříků, ale třeba také z kronik a závětí. Vzhledem k tomu, že tyto údaje bývají nepřesné a značně mezerovité, je třeba, pokud je to možné, kombinovat data z více typů písemných pramenů. K statistickým technikám operujícím s daty hromadné povahy patří jak střední hodnoty typu modus, medián, jednoduchý či vážený aritmetický průměr, jednoduchý či vážený chronologický průměr, tak míry variace typu variační rozpětí, rozptyl, kvantilové, směrodatné a průměrné odchylky či střední diference. Ve složitějších případech, kdy se zkoumají souvislosti a závislosti více jevů, bývá užitečným nástrojem tak zvaný korelační koeficient.

Zvláštní pozornost věnuje historická statistika problematice časových řad, jejich popisu, zkoumání trendů a s tím souvisejícího vyrovnávání časových řad, jež slouží k eliminaci náhodností a neurčitostí způsobených mezerovitostí historických dat [Hroch a kol. 1985: 216–222]. Východiskem je teorie pravděpodobnosti založená na předpokladu, že náhodnost nelze jednoznačně určit počátečními podmínkami. K rozkrytí náhodných veličin pomocí jiných dat slouží ve statistice regresní analýza. Na základě znalosti předchozího vývoje lze uplatněním vhodného typu regresní

analýzy stanovit vzorec, umožňující odhadnout střední hodnotu náhodné veličiny a jejím prostřednictvím neúplné časové řady vyrovnávat [Hendl 2004].

Druhým typem kvantitativních metod je modelování, které našlo své pevné místo v řadě vědních oborů. Obecně se pod pojmem modelování rozumí metoda, při níž je ve zjednodušené podobě reprodukována charakteristika nebo soubor charakteristik určitého zkoumaného objektu. Tato reprodukce, kterou nazýváme modelem, se snaží s určitou mírou abstrakce představit podstatu jevů a složitých procesů. Metoda modelové analýzy nachází uplatnění tam, kde nelze problémy vyjádřit matematickými vzorci. Historik určuje na základě studia pramenů a literatury objekt modelování, definuje jeho systém a vztahy uvnitř tohoto systému. Formulovaná hypotéza se pak přehlednou grafickou formou promítne do blokového schématu, v němž každý prvek má svůj přesný význam. Příkladem může být modelová analýza utváření tržních okruhů či didaktický model osvětlující vztah mezi manufakturní výrobou a technickým rozvojem [Hroch a kol. 1985: 226–227]. Pokud to studovaný problém vyžaduje a dovoluje, může být platnost tohoto kvalitativního modelu ověřena pomocí kvantifikace.

Metodologický problém v oblasti hospodářských dějin představuje nutnost zachytit fenomény, které překračují rámec jednoho člověka či skupiny lidí. Studium struktur a procesů přitom osciluje mezi dvěma typy argumentace: mezi deduktivním uvažováním uplatňovaným při využití matematiky a na matematické bázi vytvořené ekonomické teorie (vysvětlení hospodářských změn pomocí matematických zákonů) a mezi induktivním uvažováním, které je příznačné při zkoumání příčin a vzájemných souvislostí. Příčinná závislost umožňuje ověřit na základě konkrétních empirických dokladů jak platnost, tak použitelnost ekonomické teorie. Axiomy a zákony jsou zpravidla platné pouze v ideálních podmínkách. Protože však ekonomické proměnné se v reálném světě neustále mění, je úkolem historiků ověřit, nakolik jsou teorie vytvářené ekonomy, často bez znalosti historických souvislostí, platné, promítneme-li je do minulosti.

Kvantitativní data vhodná pro ověřování modelů založených na takových teoriích nejsou však vždy dostupná, nebo neexistují vůbec. Navíc, historicko-ekonomické fenomény, které mají být zkoumány, nejsou nezávislé na sociálním, politickém, kulturním, náboženském a fyzickém prostředí, v němž se vyskytují. Ostatně to je důvod, proč se ekonomie zpravidla chápe jako věda společenská a nikoli exaktní. Je tedy zřejmé, že hospodářské dějiny se statistickými metodami a ekonomickými teoriemi nevystačí a musí si proto vytvářet za pomoci poznatků jiných disciplín své vlastní postupy. Patří k nim například metoda sondy a zejména komparativní metoda, která má pro historický výzkum zásadní význam (k ní podrobně Jan Horský).

Metoda sondy se dobře uplatní tam, kde je třeba zpracovat velké množství údajů, například z oblasti demografie. Jedná se o vytvoření vybraného vzorku, souboru dat, který by byl natolik reprezentativní, aby umožňoval zevšeobecnění závěrů na něm zjištěných. K tomu je třeba nejdříve zvolit kritéria výběru a na jejich základě vytvořit vlastní výběrový soubor, zpracovat ho a vyhodnotit. Ústředním prvkem při sestavování výběrových souborů je náhoda. Obecně platí zásada, že každý prvek, každá jednotka původního základního souboru musí mít naději dostat se do výběrového souboru.

K nejznámějším technikám patří náhodný (pravděpodobnostní) výběr, systematický výběr a výběr pomocí nezávislého znaku. Náhodný výběr se používá tehdy, nejsou-li údaje žádným způsobem utříděny. Druhá a třetí technika předpokládají časovou posloupnost dat. Systematika spočívá ve výběru každého n -tého údaje ze souboru určitým způsobem utříděných dat. Nezávislý znak jako kritérium pro třetí možnost výběru může například představovat stanovení určitého pevného data, k němuž budeme zaznamenávat patřičné údaje [Hroch a kol. 1985: 228–233].

Prameny a specifické techniky

Specifikum historické statistiky je dáno materiálem, se kterým historik pracuje. Jedná se o údaje, které se zachovaly v prame-
nech obvykle nahodile, často mezerovitě a v nestejně míře pro
různé oblasti. Historik proto musí zjišťovat, za jakých okolností
dochované údaje vznikly a jaký je stupeň jejich reprezentativnos-
ti. Historická kvantifikace proto obvykle musí kombinovat svůj
postup s metodou sondy.

Prameny lze pro potřeby kvantifikace rozdělit do tří skupin:

1) prameny, které jsou výsledkem statistického šetření a jsou
tedy již dílčím zpracováním historické reality (například statisti-
cké ročenky).

2) prameny, které zachycují hromadné jevy institucionálního
typu a jsou tedy jednotně upraveny a vedeny (například urbáře,
zemské desky, městské knihy, berní rejstříky, soupisy poddaných).

3) prameny neformalizované, při jejichž zpracování je třeba
teprve hledat společné kvantifikovatelné charakteristiky. Mezi
takové patří většina ostatních pramenů.

Ke statistickému zpracování se nejlépe hodí prameny vztahu-
jící se k období od 18. století, kdy moderní stát začal sbírat údaje
demografické a ekonomické povahy a vytvářet první záměrné
„statistiky“ (např. sčítání lidu). Naopak v „předstatistickém“ obdo-
bí (do 18. století) je historik odkázán pouze na dílčí souhrny údajů
z urbářů, zemských desek, městských knih, berních rejstříků,
soupisů poddaných a podobných typů pramenů. V každém přípa-
dě je nutné před vlastním statistickým šetřením provést kritiku
použitých pramenů. To platí zvláště pro prameny z „předstatisti-
ckého“ období, které odrážejí statistické údaje jen zprostředkovaně,
a tudíž nepřesně a neúplně [Havránek – Petráň 1963].

V případě aplikace kvantitativních metod lze pracovní postup
rozdělit do čtyř fází [Hroch a kol. 1985: 219–221]. Nejprve je třeba
definovat statistickou jednotku a vypracovat soustavu statisti-
ckých znaků, tedy určitých vlastností každého konkrétního údaje,
na jejichž základě je možné sestavit soubor jednotek, tj. vybrat

jen nositele určitých společných vlastností. Teprve takový soubor umožňuje další statistické zpracování. Toto vymezení soustavy statistických znaků je nesmírně důležité, neboť určuje kvalitativní stránku zkoumané problematiky a svým způsobem předjímá výsledek budoucí analýzy. Badatel si rovněž musí ujasnit, jak velký zvolí rozsah zkoumaného statistického souboru. Kritériem volby rozsahu musí být patřičná reprezentativnost, tedy soubor takových dat, která jsou z hlediska konkrétního výzkumu dostatečně průkazná.

Náplní druhé etapy je statistické zjišťování, jehož cílem je vytvořit takový statistický soubor, který je vhodný pro další historické zkoumání. V zásadě může jít buď o soubory jednorozměrné, s jejichž pomocí můžeme sledovat jednotlivé jevy charakterizované statistickými znaky pouze izolovaně, nebo o soubory vícerozměrné, které jsou pro historický výzkum mnohem důležitější, neboť umožňují studovat vzájemné závislosti jevů. Jde jak o objasnění příčinných závislostí (například zda snížení produkce drahých kovů vedlo k zhoršení kvality ražených mincí), tak o kvantitativní charakteristiku těchto závislostí (například v jakém rozsahu došlo k poklesu těžby, k jak velkému snížení obsahu drahého kovu v minci to vedlo a jaký byl vzájemný poměr mezi oběma veličinami).

Jiným problémem při statistickém zjišťování je otázka, zda podrobit analýze všechny dostupné jednotky, nebo jen jejich část. Úplné statistické zjišťování volíme v případě, jedná-li se o zpracování nepříliš velkého a kompletního materiálu. Pokud však zvolené téma staví před badatele problém zpracovat rozsáhlé soubory dat (například demografické souhrny), jejichž úplná excerptce by byla velmi náročná, zvolí tak zvané neúplné statistické zjišťování. V tom případě je namísto výběr dat a jejich zpracování metodou sondy.

Ve třetí etapě probíhá vlastní statistické šetření pomocí výše uvedených statistických technik a postupů. Statistický soubor lze v zásadě zkoumat buď v synchronní rovině, nebo jako časovou řadu. Volba konkrétní techniky závisí na tom, zda se jedná

o soubor jednorozměrný či vícerozměrný. Ke zpracování více-rozměrných statistických souborů a časových řad je nutná spolupráce mezi historikem, statistikem a odborníkem na speciální počítačové programy.

Poslední etapu představuje sdělování výsledných statistických dat prostřednictvím tabulek a grafů. V této oblasti existuje řada nápaditých možností, přičemž základním kritériem musí být jasnost a přehlednost.

Literatura

- BRAUDEL, Fernand, 1981–1984. *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*. Vols. 1–3. New York.
- BRAUDEL, Fernand, 1999. *Dynamika kapitalismu*. Praha.
- BROADBERRY, Stephen a O'ROURKE, Kevin H. (eds.), 2010. *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. Cambridge.
- HAVRÁNEK, Jan a PETRÁŇ, Josef, 1963. *Základy statistické metody pro historiky*. Praha.
- HENDL, Jan, 2004. *Přehled statistických metod zpracování dat. Analýza a meta-analýza dat*. Praha.
- HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard a STLOUKAL, Milan, 1990. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha.
- HROCH, Miroslav a kol., 1985. *Úvod do studia dějepisu*. Praha.
- IGGERS, Georg G., 2002. *Dějepisectví ve 20. století*. Praha.
- JINDRA, Zdeněk, SVÁTEK, František a ŠTAIF, Jiří, 1997. *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin*. Praha.
- MENDL, Bedřich, 1948. *Hospodářský vývoj Evropy*. Praha.
- MYŠKA, Milan, 2010. *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava.

- POSTAN, Michael, M.A. kol. (eds.), 1966–1989. *The Cambridge Economic History of Europe*. Vols. 1–8. Cambridge.
- PRŮCHA, Václav a kol., 2004–2009. *Hospodářské a sociální dějiny Československa (1918–1992)*. Sv. I.–II. Brno.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques, 1989. Rozprava o politické ekonomii. In: *Rozpravy*. Praha, s. 169–214.
- SCHUMPETER, Joseph Alois, 1954. *History of Economic Analysis*. New York.
- STELLNER, František a kol., 2012. *Hospodářské dějiny novověku*. Praha.
- STORCHOVÁ, Lucie a kol., 2014. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha.
- ŽÍDEK, Libor, 2009. *Dějiny světového hospodářství*. Plzeň.

Elektronické portály

EH.net (portál s odkazy na databáze, bibliografii, recenze a sylaby z hospodářských dějin)

EH.net/Encyclopedia

Moderní dějiny

Jiří Pešek

Úkol charakterizovat „moderní dějiny“ jako specifický obor historiografie se podstatně liší od kapitol, určených speciální metodologií (komparativní dějiny atp.) nebo od kapitol k oborům, které mají specifické téma a úhel pohledu na lidskou společnost (sociální dějiny, kulturní dějiny). Jde totiž o podobor historiografie, který je určen chronologicky, „moderní dobou“. V jejím rámci by pak měl být podán co možná komplexní obraz společnosti. Pro výzkum moderních dějin tedy neexistuje ani specifická metoda, ani jeden určitý typ pramenného materiálu, ani není badatelsky „nasvětlována“ jedna vybraná, specifická rovina historického tázání a dějinné reality.

Nejprve je tedy třeba vymezit, odkud a kam chronologicky sahají „moderní“ dějiny. A již zde jsme konfrontováni se skutečností, že v dějepise, ostatně stejně jako v každé jiné vědě, provozované na vyšší než středoškolské úrovni, je velmi mnoho základních parametrů určováno konsensem, resp. tou nebo onou národní či regionální tradicí. Jaká část dějin je „předmoderní“? Lze se široce shodnout na tom, že středověk, tedy epocha, zakončená – dle toho kterého autora, té které školy a tradice – objevem knihtisku 1452–1455, Kolumbovým objevem Ameriky roku 1492, počátkem celoevropské reformace roku 1517 nebo zcela mechanicky rokem 1500. Již na tomto ne zcela jasném vymezení počátku „nového věku“ pomocí významných technických, kulturních, objevitelských, náboženských převratů, které umožnily nově otevřít, komunikovat, vnímat (a v tom rámci samozřejmě i mocensky ovládat) žitý svět, je zřejmé, že hledání celoborové a nadnárodní dohody o „tvrdých mantinelech“ je problém s kulturním a politickým zázemím.

Nová doba ovšem není identická s „moderními dějinami“, a to přes skutečnost, že v ní byly relativně záhy položeny základy moderního myšlení a moderní vědy ve vztahu k přírodě i společnosti. Stačí zmínit jména Mikuláše Koperníka, René Descarta či Isaaca Newtona. Přesto nazýváme „jejich“ tři století obdobím raného novověku a vnímáme je jako „ne tak úplně moderní“. Ta skutečně moderní doba začíná podle některých názorů formulováním filozofické, resp. politické teze o rovnosti všech lidí, jejich svobodě a přirozeném právu na to, být občany státu, spravovaného svobodně volenými zástupci všeho lidu, jak to našlo vyjádření v klíčových deklaracích americké revoluce roku 1776, francouzské revoluce roku 1789 nebo v polské Kosciuszkově ústavě z roku 1791. Podle jiných názorů začíná moderní doba celoevropskou válkou, která bývá charakterizována jako válka monarchií s francouzskou republikou a návazně válkou francouzského císařství se zbytkem Evropy (včetně mimoevropských bojišť). Toto čtvrtstoletí hrůzy, v němž se v celé řadě rovin a tematických oblastí změnil charakter evropské společnosti, bylo ukončeno politickými summity ve Vídni 1815 a pro střední Evropu návazně v Karlových Varech 1819. Od té doby, tedy od konce druhé dekády 19. století zjišťují dějepisci start nových nebo prosazení se dříve minoritních vývojových procesů, které ve svém úhrnu dávají společnosti podstatně jiný než dosavadní charakter, a to v širokém spektru oblastí. Exemplárně zmiňme postupné etablování moderního masového politického národa jako stále významnějšího subjektu moderních dějin.

Víme-li teď, kdy moderní dějiny začínají, položme si otázku, kdy tedy končí? Dnes? Ono dvousetleté období je opravdu některými historiografiemi (do velké míry severoamerickou, francouzskou, polskou) pojímáno v podstatě jako jeden celek. Jiné – a není jich málo – vidí výhodu v tom, vydělit mladší část této doby jako samostatný celek a hovoří o „soudobých dějinách“. I ty bývají chronologicky založeny poměrně různě. Po dlouhou dobu se široce uznávaným základem stal názor, který roku 1953 prezentoval německý, tehdy mezi USA a Spolkovou republikou „pendlující“ historik Hans Rothfels, že soudobé dějiny začínají

roku 1917. Tehdy do světové války evropských mocností rozhodujícím způsobem vstoupily USA jako nový a nejpozději od tohoto okamžiku klíčově významný hráč světové mocenské politiky. A zároveň se na východě Evropy ustavila diktatura ruských bolševiků, prvá a nejdéle (až do roku 1991) trvající z radikálně socialistických diktatur 20. století. Tyto dva nové prvky evropské, resp. celosvětové mocenské politiky dle této teorie do té míry změnilы charakter vývoje evropských dějin, že tato doba zaslouží být chápána jako samostatná historiografická epocha. Do té doby převažovalo mínění, že dění posledních několika desetiletí je tématem pro specializované žurnalisty a politiky, nikoliv nebo jen v omezené míře pro profesionální historiky. (Josef Pekař nebo Jan Slavík by s takovým názorem ovšem nesouhlasili a dokládali by opak vlastními pracemi.) Dalším momentem, který opravňoval vyčlenění soudobých dějin, byla skutečnost, že přinejmenším pro lidi, žijící v roce 1953, to byly dějiny doby, kterou velká část z nich zažila a byla o nich schopna (jako doboví svědci) referovat. Dnešní definice soudobých dějin (např. Ulrich Herbert) se spíše opírají o skutečnost, že velice mnoho historických událostí, které se staly od roku 1917, působí ve svých přímých – většinou negativních – důsledcích až dodnes („dějiny ještě doutnající“), zatímco starší děje mají vliv již jen nepřímě.

Právě tento moment – přítomnost dobových svědků a přímé působení dějinných událostí – vedl k tomu, že některé národní historiografie (např. česká) mají tendenci klást dnes počátek soudobých dějin až do období II. světové války nebo dokonce na její konec. A druhou tendencí je vidět vlnu střeoevropských a východoevropských revolucí a rozpad SSSR, tedy také konec studené války nikoliv již spolu s Fukujamou jako konec dějin, nýbrž jako počátek další – snad „postmoderní“ – epochy „dějin přítomnosti“. Ty by začínaly v období 1989–91 a ubíraly se směrem k aktuálnímu dni. I toto pojetí, které nehodlá přenechat výklad relativně nejžhavějších dějin žurnalistům, politologům a sociologům, se již může vykázat velmi reprezentativními analytickými i syntetickými díly (Edgar Wolfrum, Andreas Wirsching, Andreas Rödder).

Víme tedy již, od kdy do kdy máme moderní dějiny, a zeptejme se, zda toto období dějin má nějaká specifika, která by jeho výzkum odlišovala od historiografie období starších. Existují tedy specifické metody, specifické skupiny pramenů, specifické techniky a specifická témata moderních dějin?

Metodu chápeme jako specifický postup v rámci historického výzkumu, tedy zaostření badatelské optiky tak, aby vnímala některé, jinak opomíjené jevy, specifické aspekty pramenných svědectví, rozlišovala jindy splývající příznaky. Jejím předpokladem je cílené vybrání pramenů, technik, resp. terénu zkoumání, především však jde o specifickou formulaci výzkumných otázek, které cílí k získání a identifikaci pro tu kterou metodu typově charakteristických zjištění. Hned zkraje můžeme k metodám moderních dějin prohlásit, že prakticky všechny metodické postupy, všechny typy pramenů, známé ze starších dob, a všechny pracovní techniky a způsoby badatelského tázání, vyvinuté pro starší období, jsou platné a použitelné i pro dobu, kterou si momentálně můžeme vymezit jako 1815–2015. Platí to dokonce i pro archeologii, zdánlivě relevantní jen pro dobu před počátkem dominance písemných pramenů. Průmyslová archeologie nebo např. archeologický průzkum bojišť nebo zaniklých koncentračních táborů svědčí o tom, že moderně adaptovat se dá celá řada metod a postupů. Zkušenost nadto ukazuje, že většina nových metod byla vyvinuta v rámci medievistiky nebo pro výzkum raného novověku a pak přejata a aplikována na témata moderních dějin.

Hlavním či typickým aspektem moderních dějin v oblasti pramenů je dramatický nárůst produktů byrokracie, jež od počátku 19. století skokem mohutněla a kultivovala se co do objemu výkonu i do kvality zpísemňování projednávaných případů. Objem dochovaných úředních pramenů je pro evropsky centrální instituce (např. papežství) sice obrovský již od pozdního středověku, v 19. stol. však začaly masy rozrůzňujícího se úředního písemného materiálu vznikat i na regionální a lokální úrovni. Umožňují tak daleko detailnější nahlédnutí do celé řady aspektů života např. i nedominantních sociálních skupin. V důsledku jisté

úřední standardizace mnoha skupin dokumentů se také otevírá lepší možnost komparace např. regionálních komunit.

Moderní doba je také nazývána obdobím statistickým. Znamená to, že od sklonku 18. a zejména v průběhu 19. století evropské země začaly cíleně využívat kvantifikovatelných výzkumů situace svého obyvatelstva a výsledky šetření sestavovat do statistik. Od poloviny 19. století, zejména od prvního evropského statistického kongresu v Bruselu roku 1853, byla pak statistická šetření evropsky etablována, koordinována a byly zavedeny standardizované statistické kategorie (např. ustanovení, že jeden člověk musí mít právě jen jednu národnost, resp. jeden jazyk). Moderní stát, aby mohl dle mínění svých představitelů a zástupců profesionálního aparátu relevantně fungovat, potřebuje množství informací: o hospodářské síle obyvatelstva jednotlivých oblastí, o podkladu pro vyměřování přímých i nepřímých daní, o národnosti či vyznání obyvatelstva, jeho gramotnosti nebo vyšší kvalifikaci, o zdravotním stavu a způsobilosti mladé mužské populace nastoupit do vojska atd. Stát se ovšem zajímal i o výkonnost jednotlivých státních institucí (od vysokých škol po nemocnice a celnice). Statisticky sumarizovaná data slibovala poskytnout politikům a vysokým úředníkům oporu pro jejich rozhodování a komparativně ukázat, kde lze žádat vyšší výkon, více peněz, rekrutů nebo naopak kde je nutno obávat se výpadků a kde je bezodkladně třeba přistoupit k reformám. Důraz na statistiku byl proto veliký.

Dobovým statistikám však nemůžeme apriorně věřit. Nikoliv snad proto, že by byly cíleně falšovány (ač ani to není v extrémních případech vyloučeno), nýbrž proto, že podobně jako historik konstituuje historická fakta výběrem a nasvícením skutečností, které jsou kompatibilní s jeho optikou, tak i statistik 19. nebo 20. století konstruoval formuláře pro statistický výzkum a posléze vyhodnocoval získané údaje v předem určeném (diskursivním) rámci, resp. výzkum odpovídal jen na takové otázky, které mu statistik cíleně položil. Dešifrování těchto předem určených linií a hranic zkoumání, resp. jasné určení cílů dobového výzkumu

a následně čtení dat nebo i statistických souhrnů „proti srsti“, tedy v jiném než původně určeném kontextuálním zaostření, může být pak badatelsky velice přínosné.

Jako v dějinách obecně i zde platí, že na bázi pramenné kritiky je třeba pokusit se identifikovat informace, které doboví autoři (politici, žurnalisti, úředníci, statistici, policisté) cíleně manipulovali, resp. jejich podobu a vyznění přizpůsobovali dobovým požadavkům, odlišit je od - mnohdy dílčích - informací, které jejich původci vůbec nechtěli podat, resp. nepovažovali je za aktuálně důležité a zajímavé. Právě ty nás však mohou přivést k porozumění pravému obsahu dobových dokumentů, mj. právě statistik či obecněji pramenů hromadné povahy nejrůznějších typů.

Dalším, pro moderní dějiny typickým pramenem jsou noviny. Ty sice známe již od počátku raného novověku, kdy si významní politikové i velké bankovní domy a obchodní firmy nechávaly zasílat svými nebo nájemnými agenty psané souhrny nejvýznamnějších zpráv. Jen o málo později se setkáme s nepravidelnými tištěnými novinami a v 17. až 18. století již přichází doba skutečně pravidelné žurnalistiky. Teprve ponapoleonské období a v plném rozsahu a celoevropsky zejména doba po revoluci roku 1848 však etablovala masově tištěný a distribuovaný tisk nadregionální až lokální úrovně, vydávaný nadto v řadě případů nikoliv jednou, nýbrž až třikrát denně (ranní, polední a večerní vydání). Noviny jsou pramenem využívaným pro celou řadu tematických oblastí (od politiky přes kulturu a umění až po vědu), stále však (např. pro lokální dějiny nebo historii některých ekonomických oborů) nedoceneným. Výzkum dějin každodennosti a mentalit pak odhalil ohromnou pramennou cenu inzertních rubrik.

I o novinách a časopisech však platí, že jsou pramenem, jemuž nelze věřit, resp. veškeré informace je třeba ověřovat, srovnávat, vážit a vnímat jako většinou již (vědomě i nevědomky) autory účelově manipulované. Je ovšem nutno počítat s tím, že zejména v době před etablováním odborného a specialisovaného tisku psala řada vědců, technických či agrárních odborníků, právníků i literátů i kratší odborné studie pro denní tisk coby pro svoji

relevantní publikační platformu. Odborná i literární úroveň klíčových – nejednou celoevropsky čtených – listů byla proto velmi vysoká a informace takových novin měly závažný kulturní, politický a společenský dopad. Svým způsobem to kompenzovala masa bulvárního a lokálního tisku, i když ani jeho pramenný význam bychom neměli podceňovat. Noviny např. často přetiskovaly výtahy z protokolů zasedání zastupitelských sborů, od říšské rady po lokální grémia. Noviny tak dají nahlédnout např. do archivně dnes nejednou nedochovaných protokolů místních zastupitelstev a rad malých měst. Totéž platí o spolicích, komerčních společnostech atd.

Samostatnou hodnotu mají novinové ilustrace. Jednak šlo o mimořádně vlivnou, nejednou ve statisících exemplářů rozšiřovanou kulturní nebo sociální a technickou osvětu či o podstatné modernizační podněty (ovšem včetně dámské módy), jednak ovšem také o politickou, nacionální, rasovou, náboženskou a jinak zaměřenou propagandu, která (v době nízké obecné gramotnosti, zejména na venkově) nacházela mnohdy větší ohlas než propaganda psaná. K tomu se od první dekády 20. století pojí přetiskování fotografií jako momentek vlivných postav a klíčových okamžiků soudobého života. Vliv ilustrovaných a posléze fotograficky vybavených obrázkových týdeníků na společnost byl již od poslední třetiny 19. století enormní a průběžně stoupal až do nástupu, resp. zmasovění televize počátkem 60. let 20. století.

Zmínili jsme fotografii, tedy obrazové médium fixující skutečnost před objektivem. Evropsky první fotografie, pořizované na velmi různých materiálech, se začaly objevovat již koncem 30. let 19. století. Od poloviny století pak již nové médium vyrazilo na vítěznou pouť a konkurovalo (a jako technická pomůcka také pomáhalo) malířství a kreslířství. Hledíme-li na fotografie, zejména jde-li o dějové snímky, musíme mít na paměti, že daleko přes polovinu 20. století jde o fotografie inscenované. S trochou nadsázky lze říci, že veškeré ikonické snímky klíčových dějinných okamžiků (boje na frontě I. světové války, útok rudých námořníků na Zimní palác v Petrohradě 1917, Leninovy veřejné projevy,

španělský milicionář, padající po smrtelném zásahu při útoku na frontě před Madridem, vztyčení sovětské vlajky nad Říšským sněmem v Berlíně i americké nad Okinawou, Gottwaldův projev na Staroměstském náměstí v únoru 1948) jsou inscenované obrazy nebo jde o snímky silně retušované. Kritická práce s materiálem (která se liší od metod historiků fotografie) je proto velmi náročná. Obrazovému materiálu přitom dnes připadá stále větší role, a to nejen v roli ilustrace textu, nýbrž v pozici pramene, argumentu i prostředku výkladu. O to větší je nutnost včas a přesně zjistit okolnosti vzniku snímků, identifikovat manipulace i retuše, jejich intenci a zadavatele. Snadné to není ani v nejmenším mj. proto, že na tyto okolnosti nebyl po dlouhou dobu brán badateli ani správci sbírek zřetel.

Totéž platí snad ještě ve větší míře o filmových dokumentech, s nimiž se setkáváme prakticky ihned od počátku 90. let 19. století, kdy vynález bratří Lumièrů vstoupil na veřejnost. Film (a v jeho stopách televize, která začala vysílat v USA, Velké Británii a přinejmenším pokusně i v Německu již ve 30. letech a expandovala pak v 50. a zejména v 60. letech 20. století coby klíčové médium, překonané až na počátku 21. století internetem) je médium, kde možnost a de facto nutnost stříhu surového materiálu a od 30. let i spojení s mluveným slovem a hudbou nebo zvukově scénickými efekty přímo vede k inscenování reality. Je si ovšem třeba uvědomit, že již prvotní volení záběru je akt selekce a zdůraznění jistých segmentů reality. Tento materiál je pak dále zpracováván jak v klasickém dokumentu, tak – ještě více – v hraných nebo dohrávaných dokumentech a zcela volně v historických filmech. Právě ty ale tvoří bázi historického vědomí a povědomí většinové společnosti.

Pro úplnost je třeba připomenout rozhlas, vysílající v Československu od roku 1923, a televizi, která zde začala vysílat pokusně roku 1953 a pravidelně 1954. Obě instituce mají rozsáhlé a cenné, i když v řadě ohledů fragmentární archivy. Poslední půlstoletí staví badatele také před nutnost vyrovnat se s materiály v podobě výstupů elektronické informační techniky, počínaje sadami

děrných štítků a sjetinami s daty hospodářské a sociální povahy a konče záplavou materiálu na internetu. K technickým potížím se tu pojí naprosto nové otázky po ověření věrohodnosti údajů, po možných intencích původců zachovaných datových souborů nebo aktuálně dokumentů vyvěšovaných (a mnohdy záhy stahovaných) na internetu. Důkladná a kontextualizující kritika původu, určení, forem zpracování a posléze výběru k uložení je zde naprosto nevyhnutelná. Věřit čemukoliv z těchto pramenných materiálů bez přezkoumání a zařazení do relevantních dobových kontextů znamená ohrozit relevanci studií, které se o ně budou opírat. Nejde přitom pouze o Wikipedii nebo jiné v zásadě encyklopedické servery, nýbrž o nepřeberné množství těžko identifikovatelnými subjekty provozovaných či ad hoc vznikajících (a mnohdy též záhy zanikajících) webových stránek, nabízejících „dokumenty“ či cíleně manipulované soubory informací. Podmínkou užívání webových zdrojů je proto ověření, zda za příslušným serverem stojí identifikovatelná a důvěryhodná, veřejně kontrolovaná instituce či organizace.

Přísná vnější (technická) i vnitřní (relevance obsahu ve vztahu k proklamované dataci a původci) pramenná kritika všech druhů materiálu je tak pro moderní a v jejich rámci zejména soudobé dějiny stejně nutná a nevyhnutelná jako u výzkumu středověku či novověku. Extrémní kvantitativní (včetně strojopisných kopií a rozmnoženin) nárůst i typová pestrost pramenné základny tak nabízejí badatelům velké možnosti a inspiraci, zároveň však od něj (nejednou marně) vyžadují i mimořádnou kritickou kompetenci, spojenou právě u nových médií s nemalou dávkou technické vybavenosti a odborné orientace. Představu, že hlavním problémem historiků moderních časů je pouhá nutnost pracovně zvládnout stohy dokumentů, fotografií, nahrávek všeho druhu atd., je tak nutno korigovat.

Kupodivu se tento – někdy nepříliš kritický – přístup k svědectví minulosti často objevuje i u posledního okruhu pramenného výzkumu, prováděného v soudobých dějinách, u orální historie. Tento poměrně mladý obor započal svou cestu v evropské histo-

riografii především v souvislosti s výzkumy každodennosti a s dokumentací holocaustu zhruba od 60. až 70. let, v České republice je soustavně akademicky, tedy na úrovni převyšující pouhé záznamy vyprávění, pěstovaný v podstatě až od 90. let 20. století. České orálně-historické výzkumy disentu, studentských účastníků listopadové revoluce roku 1989 a rozhovory s představiteli bývalého komunistického establishmentu, ale např. také historické etnografie menšin se rychle zařadily do světového badatelského kontextu. Soustavně dokumentovaný, strukturovaný nebo polostrukturovaný rozhovor s pamětníkem některé historické epochy, s představitelem diskriminované skupiny nebo s typickým zástupcem nízké stojící sociální a kulturní vrstvy, pro niž nemáme relevantní prameny nebo jen hledáme komplexnější výpovědi v nepřímých svědectvích, se stal až „módním“ směrem poznání zejména „lidí bez historie“. Tedy těch, o nichž oficiální orgány neměly důvod shromažďovat dokumentaci nebo v jejichž případech byly písemné i jiné stopy týrání, útisku a diskriminace cíleně likvidovány.

Badatel však nesmí zapomenout, že realizací rozhovoru s pamětníkem de facto vytváří pramen, který je pak jednak nutno relevantně uložit a zpřístupnit, jednak a především však také komentovat a kriticky přezkoumat. Žádné vyprávění pamětníka nepodává „pravdivý obraz historie“ – prostě již proto, že je subjektivní a že odráží vědomé korektury či sebeinscenování, ale i nevědomé blokády vypravěčovy mysli. Jsou-li takovéto momenty „vnitřní censury“ historikem reflektovány a identifikovány, mohou ovšem jeho výzkum také obohatit.

Posledním aspektem, který tu je třeba zmínit, je výběr témat, typických pro moderní dějiny. Je to obor, který (teoreticky) pokrývá dějiny všech oblastí lidské aktivity a lidského přetváření světa, setkáme se zde s politickými dějinami, ale také historickou ekologií a klimatologií. Takto se moderní dějiny představují v přehledných příručkách nebo je takto můžeme sledovat v bibliografiích nebo prostřednictvím vyhodnocení publikací, zejména odborných časopisů. Když ovšem přihlédneme blíže k obsahu i nejnovějších směrodatných syntéz, zjistíme, že právě blízkost

naší vlastní době a jistá vazba na zájmy médií a čtenářského trhu vedou autory k dramatické redukci pestrosti témat a k omezení pozornosti na vnitřní a zahraniční politiku, hospodářství, sociální a populační proměny. Stále ještě dominuje událostní historie, která své renomé nachází zejména v – nejednou aktualizálně moralizujícím – líčení válek a krizí lidské společnosti.

19. století bývá nazýváno „stoletím páry a železa“. 20. století pak „stoletím elektřiny“ nebo „stoletím atomu“. Tato symbolická pojmenování naznačují, že charakteristickými znaky epochy byl vývoj vědy a techniky, resp. přenosu vědeckých a technických inovací do praxe a jejich následné uplatnění v ekonomicko-mocenských kontextech. Podmínkou vývoje byl v nikoliv nepatrné míře radikální vzestup obecné a zejména pak vyšší vzdělanosti. Již přístup ke vzdělání (obecný, žen, nižších sociálních vrstev) byl významným dobovým politikem a sváděly se o něj (kupříkladu právě v Čechách) dosti urputné politické boje. Obdobně celospolečensky významná byla problematika kultury, a to jak ve smyslu postupu civilizovanosti společnosti, tak ve smyslu symbolicky a (kupříkladu národně)-politicky zatížené „vysoké kultury“ (např. opera či monumentální výtvarné umění). A neméně celospolečensky závažná a politicky vysoce exponovaná byla problematika vědy, jejího rozvoje, mezinárodního zasítování, celkové orientace a ovšem svobody bádání a možnosti přenosu výsledků výzkumu do praxe. Je proto vysloveně s podivem, že na rozdíl od mezinárodního dějepisectví významné a nejen vysokoškolsky určující české syntézy posledních let právě tuto problematiku soustavně vynechávají nebo ji redukují na zmínky institucionálního charakteru.

Je-li něco, co ve srovnání se staršími obdobími významně charakterizuje epochu moderních dějin, pak je to dramatický rozvoj obecné vzdělanosti a namnoze určující vliv, které měly vzdělání, výzkum a věda na pozice jednotlivých států a kvalitu života jejich občanů. Kultura, chápána v širokém, nedeskriptivním společenském pojetí, pak přinejmenším od konce 19. století přejala tolik politických, mocenských i emancipačních rolí, že skutečně – řečeno slovy Karla Čapka – je úhrnem a středem celé společnosti.

Na syntetických přehledech – pokusech o moderní uchopení moderních dějin – to však zatím v podstatě není vidět. Bude úkolem dalších generací historiků učinit na tomto poli podstatné kroky.

Literatura

- BEDNAŘÍK, Petr, JIRÁK, Jan a KÖPPLOVÁ, Barbara, 2011. *Dějiny českých médií od počátku do současnosti*. Praha.
- BOURDIEU, Pierre, 2002. *O televizi*. Brno.
- ČECHUROVÁ, Jana, RANDÁK, Jan a kol., 2014. *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha.
- EIBACH, Joachim a LOTTES, Günther (eds.), 2006. *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*. Göttingen.
- HAVRÁNEK, Jan a PETRÁŇ, Josef, 1963. *Základy statistické metody pro historiky*. Praha.
- HLAVAČKA, Milan, 2006. *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Praha.
- IGGERS, Georg G., 2002. *Dějepisectví ve dvacátém století*. Praha.
- JARAUSH, Konrad H., 2015. *Out of Ashes. A New History of Europe in the Twentieth Century*. Princeton.
- KŘEN, Jan, 2005. *Dvě století střední Evropy*. Praha.
- LEONHARD, Jörn a VON HIRSCHHAUSEN, Ulrike, 2009. *Empires und Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Göttingen.
- PEŠEK, Jiří, 2015. *Prameny, pramenná kritika a soudobé dějiny. Český časopis historický*. 113(1), s. 147–161.
- ROTHFELS, Hans, 1953. *Zeitgeschichte als Aufgabe. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1, s. 1–8.
- RÖDDER, Andreas, 2015. 21. o. *Eine kurze Geschichte der Gegenwart*. München.
- VANĚK, Miroslav a MŮCKE, Pavel, 2011. *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha.

Orální historie

Pavel Mücke

Představení disciplíny aneb Co je orální historie?

Orální historie je metodou, resp. podle některých názorů oborem, zaměřeným na sběr ústních svědectví osob, jež byly účastníky či svědky určité události, procesu nebo doby, kterou badatel zkoumá, nebo osob, jejichž individuální prožitky, postoje a názory mohou obohatit badatelovo poznání o nich samých, případně o zkoumaném problému obecně. Vlastní realizaci rozhovoru předchází tematická a metodická příprava tazatele (seznámení se s dostupnými prameny a literaturou ke zkoumanému tématu, s vlastním vedením rozhovoru). Nahraný, přepsaný, případně indexovaný a archivovaný materiál slouží badatelům ve společenských a humanitních vědách k budoucí analýze a interpretaci získaných poznatků.

Po praktické stránce může být orální historie popsána za pomoci následujících charakteristik:

- 1) jedná se o práci s rozhovory nahranými ve spolupráci mezi dotazovaným (tzv. narátorem) a tazatelem
- 2) rozhovor je veden tazatelem, který má povědomí a základní informace o osobnosti dotazovaného
- 3) rozhovor je veden s osobou, která vypráví své vlastní dojmy, zkušenosti a názory o určitém tématu, které je předmětem zájmu tazatele
- 4) rozhovor se stává pramenem přístupným dalším badatelům.

Orální historie patří mezi metody využívané nejrůznějšími společensko-vědními a humanitními obory jako je např. historie, sociologie, antropologie, etnologie, politologie, psychologie,

muzikologie, filmová studia, dějiny umění nebo archivnictví, ale je také využívána širokým okruhem badatelů a zájemců pohybujících se jednak mezi těmito vědními obory, ale také na pomezí vědy a laické praxe. Právě z důvodů oscilace mezi řadou disciplín a využívání řady „jejich“ postupů spolu s vlastními zásadami (např. v oblasti etiky a legislativy) je také někdy považována za zcela svébytný obor.

K rozvoji orální historie, resp. intenzivnějšímu a opětovnému využívání ústních zdrojů jako dalšího pramene důležitého pro poznávání minulosti začalo docházet v polovině minulého století. Za kolébkou orální historie je možné považovat především Spojené státy americké a dílem také Velkou Británii. K dalším zemím, kde se orální historie postupně rozšířila v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let, patřily Spolková republika Německo, Nizozemí, Itálie, Francie, Španělsko, skandinávské země, zejména Finsko, v mimoevropském prostoru pak Austrálie, Nový Zéland, Malajsie, Singapur, Mexiko a Brazílie. Velký potenciál začal získávat orálněhistorický výzkum zejména v prostředí společností, které absolvovaly dějinnou zkušenost s érou autoritativních a totalitních režimů. Do tohoto proudu se vedle zemí jako Německo, Itálie nebo Španělsko postupně zařadily země Latinské Ameriky (včetně Brazílie a Argentiny), Afriky (zejm. Jižní Afrika), Asie (s Iránem nebo Čínou), ale také země bývalé východní Evropy (včetně ČR). Zaštiťující mezinárodní organizace *International Oral History Association* (IOHA) byla ustavena v roce 1996 s cílem sdružování, výměny poznatků a zkušeností a také udržování metodologických a etických standardů. Děje se tak jednak prostřednictvím vydávání oborových časopisů *Words and Silences*, zpravodajů *IOHA Newsletter*, provozování asociálních webových stránek (www.iohanet.org) a sociálních sítí a v neposlední řadě také organizováním mezinárodních kongresů napříč kontinenty ve dvouletém cyklu.

V českém prostředí se orální historie v návaznosti na starší historiografické trendy, pracující s lidskými svědectvími (tzv. rozhovory s pamětníky), začala rozvíjet širokou škálou projektů po roce

1989. V roce 2000 bylo založeno specializované Centrum orální historie jako jedno z oddělení Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v roce 2007 vznikla Česká asociace orální historie (COHA) coby instituce, sdružující badatelky a badatele, využívající ve svých výzkumech orální historii (www.oralhistory.cz), a o rok později pak vznikl navazující magisterský obor Orální historie – soudobé dějiny na Fakultě humanitních studií UK v Praze.

Specifika orální historie

Orální historie je charakterizována hned několika rysy, které ji odlišují od jiných způsobů vědecké práce. V prvé řadě se jedná o kvalitativní metodu/obor výzkumu. Oproti jiným historickým přístupům – jako jsou např. tradičně pojímané a zpracovávané politické, hospodářské, sociální, kulturní nebo vojenské dějiny – se snaží spíše „dát slovo“ opomíjeným („bezdějinným“) vrstvám společnosti, mnohem více reflektuje tzv. malé dějiny (mikrohistorie), zachycuje individuální prožitky a dojmy, významně přispívá k psaní „dějin zdola“, k prokreslování rozměrů každodennosti apod.

Orální historie je také úzce spjata s interdisciplinární problematikou paměti, ať již samotné lidské, tak i umělé. Bez jejich fungování, ale také bez obecnějšího poznávání a porozumění jejím principům (např. fyziologickým, sociálním či technickým) by jen těžko bylo možné realizovat jakýkoliv výzkum a pro budoucnost zachytit a uchovat lidská svědectví. V potaz je nutné brát také fakt, že samotná existence a důležitost paměti vynikne pouze s působením jejího nutného „protipólu“, fenoménu zapomínání, který (podobně jako u dějin) aktivně (spolu)určuje rámce jejího působení. Mj. díky pamětním reminiscencím lidé hledají a dávají smysl svému minulému (a přítomnému) jednání. Z pohledu orální historičky/historika je nutno při výzkumu brát v potaz „stýkání a potýkání“ dvou základních pamětních kategorií, individuální a kolektivní paměti. Zatímco paměť individuální je spojena s fyziologickými či psychologickými aspekty uchování

a sdělení individuálních svědectví, paměť kolektivní odkazuje na skupinové rozměry a sociální faktory ovlivňující proces vzpomínání. V odborných kruzích nepanuje jednotná shoda nad tím, která kategorie má pro vzpomínání a jeho výzkum větší význam.

Ústní svědectví byla svého času pod vlivem pozitivistického náhledu na psaní dějin a v konkurenci jiných pramenů (např. písemných) historiky vnímána jako „příliš subjektivní“, „zkreslená“, a tudíž nespolehlivá. Rozhovory samozřejmě vycházejí z minulých prožitků jednotlivce, jsou ovlivňovány časovým odstupem, ale i prostředím, ve kterém vznikají (včetně vlivu tazatele/ky), závisejí na osobních motivech dotazovaného, proč rozhovor poskytl apod. V porovnání s některými jinými, v historiografii dominantně užívanými prameny (a podobně jako deníky, psané vzpomínky či korespondence) jsou rozhovory bytostně subjektivní, tuto vlastnost však nevnímá badatel/ka v oblasti orální historie jako nevýhodu, ale naopak jako součást a nezbytnou kvalitu, kvůli které rozhovory primárně pořizuje. Prostřednictvím orální historie se tak badatel/ka dostává k novým informacím, poznatkům a faktům, které obohacují, rozšiřují nebo korigují dosavadní obraz dějin a díky prožitkům a sdělením dotazovaného má možnost dodat dějinnému líčení jeho individuální rozměr. Údaje z rozhovorů získané by se však, alespoň v našem pojetí orální historie, rozhodně neměly stát pouze jakýmsi ilustrativním doplňkem objektivizujících „velkých“ dějin. „Objektivní fakta“, se kterými dotazovaný v rozhovorech samozřejmě operuje, by neměla být hlavní prioritou vznášených otázek, ani by na ně (např. na posuzování jejich „správnosti“ či absenci) neměl být kladen prioritní důraz v analýze a interpretaci. Samozřejmě že existují projekty, které se zaměřují i na tuto komplementární součást obsahového sdělení rozhovorů. Jedná se o výzkumná témata, jako jsou např. tajná konspirativní jednání „za zavřenými dveřmi“, mnohé námořní či letecké bitvy nebo katastrofy, problematika vězňů zateckých a koncentračních táborů atd., kde se nezachovaly nebo pro bádání neexistují jiné a vhodnější druhy pramenů, případně se jedná o prameny výrazně zkreslené. Největší předností orální

historie je zachycení, analýza a následná interpretace individuálních postojů a prožitků jednotlivců. Přínosné je, pokud dojde k propojení s přístupy kvantitativními, resp. ke komparaci i s jinými typy informací (pocházejícími např. z archivního výzkumu, analýzy dobového tisku, výzkumů veřejného mínění, obrazových či filmových pramenů). Jedině kombinací všech relevantních přístupů a metod se lze dobrat k co nejkomplexnějšímu obrazu poznání minulosti.

Interview a životopisné vyprávění

Hlavní způsoby práce orální historie představují strukturovaná interview, resp. životní příběhy. Interview (strukturované interview) se zpravidla váže k určité historické události, již dotazovaný (tzv. narátor) prožil, v níž vystupoval v určitém postavení a společenské roli a na niž si v jejím průběhu vytvářel (a později dotvářel či korigoval) názor a postoj. Tazatel při interview respektuje charakter prožitků a postojů dotazovaného, přitom mu však klade své otázky tak, aby jej udržel u daného tématu a získal od něj maximum relevantních informací, které znalosti o tématu rozšiřují, či na ně poskytují nový pohled. Z hlediska tazatelova jsou dotazovaní a téma rozhovoru rovnocennými prvky, případně převažuje zájem o téma, aniž by však zájem o osobnost vzpomínajícího byl zcela potlačen či se stal pouze okrajovým. Při interview proto tazatel vstupuje do rozhovoru častěji, jeho otázky jsou konkrétnější, zpřesňující, specifičtější, třebaže (má-li být interview z hlediska metody orální historie kvalitní) respektují osobní, subjektivní přístup dotazovaného a cílí spíše k rozkrytí jeho osobního prožitku a postoje, případně pohledu na sledovanou událost.

Životní příběh, resp. životopisné vyprávění jsou naproti tomu vedeny snahou pomoci objasnit určitý historický proces či etapu komplexněji, a to na základě rekapitulace osudů jednotlivce jím samotným. Výzkumníkovi tedy jde o postižení osobnosti narátora v její celistvosti včetně jejího přítomného rozměru. Narativní

vyprávění se dá rozdělit na základě strukturovanosti či toho, zda narátor prezentuje svůj život prizmatem historických událostí, nebo spíše svůj subjektivní postoj, resp. to, co pro něj bylo důležité a čemu přikládal ve svém životě význam.

Vyprávění je zpravidla vedeno ve dvou, spíše však ve více následných setkáních tazatele a narátora, přičemž zejména při prvním setkání je tematické ohraničení vyprávění dané jen dosavadním průběhem narátorova života. Jde v podstatě o volné a narátorem samým strukturované vyprávění. V následných setkáních přicházejí na řadu otázky připravené jednak badatelem samotným a jednak ty, které vyplývají ze samotného vyprávění narátora. Životní příběh (rozhovor) sledující celoživotní vývoj či dráhu jednotlivce může být přitom veden dvěma různými způsoby: chronologicky nebo strukturovaně.

Rozhovor

Rozhovor je více než jen popis minulého dění, obsahuje vnitřní systém a narativní konstrukce, které často nejsou odvoditelné z dosavadních poznatků o dějinách. Rozhovor je výjimečný i tím, za jakých okolností vzniká. Při rozhovoru se mezi tazatelem a narátorem vytváří specifický vztah, který můžeme charakterizovat jako asymetrický. Tato asymetrie ve vztahu mezi tazatelem a narátorem je dána již tím, že rozhovor je veden se záměrem rozšířit a prohloubit historické poznání konkrétního období, události nebo tématu. Vztah mezi tazatelem a narátorem není jediným vztahem, který se v průběhu rozhovoru utváří a vyvíjí. Tazatel i narátor totiž přistupují k rozhovoru s určitými předchozími (profesními i jinými) zkušenostmi, snad i s předchozím ovlivněním a předsudky, a zároveň vše, co je v rozhovoru vyřčeno či nonverbálně sděleno, adresují nejen sobě navzájem, ale i potenciálnímu posluchači, čtenáři nebo interpretovi rozhovoru.

Další specifikum rozhovoru, které by nemělo být při jeho pořizování a také analýze a následné interpretaci opominuto, je fakt, že rozhovor je sice veden snahou přivést narátora ke vzpomínkám

na minulost, ovšem aktuální komunikace probíhá v přítomnosti, kde jsou jak narátor, tak i tazatel neustále ovlivňováni okolním světem, společenskou i politickou skutečností a konečně mediální verzí této reality.

Základem kvalitního rozhovoru je především vybudování korektního a přitom do jisté míry důvěrného vztahu mezi tazatelem a narátorem. Důvěra je předpokladem toho, že se rozhovor bude vyznačovat spontaneitou, bude odrazem osobnosti svého vypravěče/ky a zároveň bude reflektovat sociokulturní aspekty, do nichž jsou jednotlivá vyprávění zařazena. Za kvalitní a příravný rozhovor je možné považovat ten, v jehož rámci narátor/ka své dosavadní „role“ (trvající či uchované v paměti) nejen nastíní a místy podrobněji popíše, ale zároveň je zhodnotí podle svých osobních (osobnostních) kritérií, zásad, pocitů a svých individuálních vlastností.

Příprava a realizace orálně historického projektu

Orální historie bývá úspěšně využívána při výzkumu rozsáhlé řady témat a aspektů – od životopisů jednotlivců po regionální dějiny, od zkušenosti migranta po dějiny podniku či instituce. Vždy, když badatel zvažuje užití orální historie, měl by pozorně zvážit, jak může metoda orální historie nejlépe posloužit poznání zkoumaného tématu. Orální historie je časově náročná a může být i finančně nákladná (nahrávací zařízení, cestovné, přepisy). Každému projektu proto předchází důkladná odborně-historická, metodologicko-metodická a také technická příprava členů tazatelského týmu, kteří by se v každé situaci měli chovat jako odborníci/profesionálové, zejména pak ve vztahu k narátorům a k jejich okolí.

Z hlediska dalšího výzkumu je klíčovou etapou výběr narátorů. Tazatel/ka si na základě dosavadních znalostí vytipuje osoby, s nimiž hodlá vést rozhovor. Zdrojem těchto jmen mohou být dosavadní literatura, archivní materiály (obsahující kartotéky, jmenné seznamy osob v určitých funkcích, postaveních, profe-

sích atd.), dobový tisk a další písemné prameny, jakož i obecné povědomí o významu a důležitosti dané osoby. Zároveň lze využít i metody „sněhové koule“, kdy se badatel/ka od prvních oslovených narátorů dozvídá jména dalších osob, s nimiž by z hlediska jeho výzkumného projektu bylo užitečné vést rozhovor. V návaznosti na charakter a cíle projektu by rozhovory měly být rámcově vedeny podle uzpůsobených metodických doporučení, jež jsou uváděny v orálně historických příručkách a manuálech (výběr vhodného místa nahrávání, příprava techniky, vedení rozhovorů ve fázích apod.). Výsledkem každého rozhovoru by vedle nahrávky měl být také záznam o rozhovoru, popisující okolnosti jeho vzniku a na nahrávce nezachycené jevy důležité pro analýzu a interpretaci. V ideálním případě by pak měl být rozhovor také přepsán a přepis archivován spolu s nahrávkou a záznamem o rozhovoru.

Orální historie, etika a legislativa

Jednou z nejdůležitějších zásad orálně historického výzkumu je respekt k narátorovi jako dárci životního příběhu. Tazatel/ka by jako odborník/ce a představitel/ka vědecké komunity neměl za žádných okolností a v žádné fázi výzkumu přistupovat k rozhovoru s manipulativními záměry. Tazatel by navíc měl jednat citlivě, zejména při tématech týkajících se rasy, pohlaví, sociálního postavení, věku, náboženství, etnicity či sexuální orientace, a ke studovanému tématu přistupovat s fundovaným nadhledem. V této souvislosti je nutné zmínit, že mezi etické prohřešky spojené s výzkumem patří také plagiátorství. Uveřejňovat získaný pramen bez souhlasu narátora je rozhodně neetické a navíc v rozporu se soudobou legislativou (zákon na ochranu osobních údajů, občanský zákoník apod.). K ošetření všech eticko-právních aspektů vztahu mezi narátorem a tazatelem či institucí je nejlepším řešením uzavřít písemnou smlouvu nebo alespoň nahrát na úvod rozhovoru ústní dohodu, v nichž bude explicitně uveden název, účel a cíl projektu a způsob nakládání se vzniklým pramenem. Zde narátor uvede souhlas se stanovenými způsoby jeho použití

(archivace, potenciální publikace, výuka). V dohodě také mohou být formulovány další požadavky vůči tazateli či instituci, pro kterou tazatel pracuje.

Analytické a interpretační možnosti a přístupy

Podobně jako u jiných pramenů je i v případě orálně historického materiálu možné pracovat se širokou škálou interdisciplinárních analytických a interpretačních postupů, jež lze od sebe jen velmi těžko oddělit. Bez velké nadsázky je možné konstatovat, že každý konkrétní badatel/ka si sám/sama volí a „nalézá“ svou vlastní „interpretační cestu“, která je odvislá od jeho badatelského cíle a zpracovávaného tématu. Na tyto prameny je možné pohlížet z pěti základních úhlů pohledu, které se však často vzájemně prolínají.

Jednak se jedná o vnímání rozhovorů jakožto vzpomínkové a diskursivní formy retrospektivně utvářející význam. V této souvislosti proto badatele zajímá pochopení lidských činů, jednání, uvažování a hodnocení určité události či procesu na pozadí doby. Tento aspekt je v případě objektivistického pojednání o době, „jaká byla“, často upřednostňován, byť v souvztažnosti k dalším okruhům.

Na tento komplexněhistorický náhled pak navazuje vnímání narativního materiálu jako určité sociálně podmíněné výpovědi. V popředí této analýzy a interpretace stojí jedinec jako součást nejružnějších sociálních či generačních skupin (rodiny, profese, místní komunity, regionu, kulturní, genderové, etnické či náboženské entity, národa apod.)

V dalším náhledu stojí v centru pozornosti analýzy opět narátor jakožto aktivní tvůrce svého příběhu. Badatelé sledující tuto linii posléze interpretují jeho úlohu v procesu vzpomínání, budování jeho osobní (re)prezentace, formulování zkušenosti a popisu dobové reality. Tento fenomén mj. opět úzce souvisí se zmiňovanou problematikou paměti a aktuálního „hledání smyslu“ ze strany narátora.

V návaznosti na to je možné sledovat také vzájemnou interakci narátora a tazatele. Právě tento význam „spolutvorby“ rozhovorů se dostává do popředí např. u psychohistorických přístupů, zkoumajících např. problematiku traumatu, tabuizovaných témat či tzv. „ticho v rozhovorech“ (tj. témata, o nichž se v rozhovoru nemluví, ale je zřejmé, že se narátorova života nějak dotkla).

Konečně se pak předmětem analýzy může stát i sám tazatel, který disponuje určitými zkušenostmi, vzděláním, názory apod. a taktéž se aktivně podílí na formulaci cílů výzkumu, kladení otázek a psaní výsledné interpretace.

Dodal bych na základě (nejen) vlastní zkušenosti, že každá interpretace orálně historického materiálu je nelehkou, avšak o to více zodpovědnou činností a zároveň i velkou výzvou. Orální historie totiž představuje nejen jedinečnou možnost shromáždit a interpretovat specifický druh historických pramenů, ale i unikátní způsob komunikace o minulém dění mezi těmi, kteří jej prožili, a těmi, kteří se ho snaží studovat a zkoumat.

Literatura

- DESCAMPS, Florence, 2001. *L'historien, l'archiviste et le magnétophone : De la constitution de la source orale à son exploitation*. Paris.
- FRISCH, Michael (ed.), 1990. *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*. Albany.
- LEO, Annette a MAUBACH, Franka (dir.), 2013. *Den Unterdrückten eine Stimme geben? Die International Oral History Association zwischen politischer Bewegung und wissenschaftlichem Netzwerk*. Göttingen.
- PERKS, Robert a THOMPSON, Alistair (eds.), 1998. *The Oral History Reader*. London-New York.
- PORTELLI, Alessandro, 1991. *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories*. Albany.
- RITCHIE, Donald A. (ed.), 2010. *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford-New York.

- RITCHIE, Donald A., 2014. *Doing oral History*. Oxford-New York.
- THOMPSON, Paul, 1978. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford-New York.
- VANĚK, Miroslav (ed.), 2009. *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha.
- VANĚK, Miroslav a KRÁTKÁ, Lenka (eds.), 2014. *Příběhy (ne)obyčejných profesí: česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha.
- VANĚK, Miroslav a MÜCKE, Pavel, 2015. *Třetí strana trojúhelníku: teorie a praxe orální historie*. Praha.
- VANĚK, Miroslav a MÜCKE, Pavel, 2016. *Velvet Revolutions. An Oral History of Czech Society*. Oxford-New York.
- VANĚK, Miroslav, 2013. *Around the Globe. Rethinking Oral History with Its Protagonists*. Praha.

Techniky zkoumání a interpretační přístupy dějin umění

Blanka Altová

Předmětem humanistické a sociálně vědní disciplíny dějiny umění je dějinnost výtvarných a vizuálních uměleckých děl, jejich autorů i příjemců. Primárními prameny dějin umění jsou konkrétní umělecká díla a to nejen jako věci (předměty, objekty, místa), ale také jako události (umělecká díla v kontextech). Pro antropology a historiky, mohou být taková umělecká díla součástí širších celků (vizuální) kultury nebo dějin obrazů a obvykle sloužit jako sekundární prameny, relikty minulosti, indicie nebo symptomy určitých procesů, jevů apod. Každý, kdo se zabývá uměleckým dílem v celé škále zkušeností (od subjektivního prožitku až po objektivní zjištění), je jeho dovršitelem. Z hlediska teoretického založení jsou dějiny umění disciplína historická, estetická, uměnovědná i sociálně a umělecko-historická.

Úkolem historika umění jako humanitního vědce je popis, analýza, klasifikace a výklad (zprostředkování) uměleckých děl z hlediska postavení, jaké zaujímají v lidské společnosti a ve „schématu dějin“: umělecké dílo je historický dokument a současně specifický předmět, který vyžaduje určitou kompetenci při jeho vnímání.

Při zkoumání výtvarných i vizuálních uměleckých děl a pro zjištění podstatných údajů užívají historici umění techniky, které představují jejich „řemeslo“. K interpretaci, argumentaci a konstrukci významu uměleckých děl (a jejich kontextů) užívají různé přístupy dějin umění. Soustavný přehled dějin oboru, technik a přístupů dějin umění zpracoval český historik umění Jiří Krou-

pa v letech 1994 až 2010 [2010a; 2010b]. Z jeho charakteristiky a systematiky technik a přístupů vycházím i v tomto stručném textu a odkazuji v konkrétních případech na jeho podrobnější a širší zpracování dané problematiky. Přejímám také Kroupův návrh užívat místo pojmu „metody“ pojem „přístupy“. Metody jsou podle něj příliš spjaté s pozitivistickými „tvrdými“ vědami, představují dopředu jasně stanovenou výzkumnou cestu zaměřenou k řešení určitého problému, cestu, která má pevné hranice a může být aplikována stálým opakováním. Zatímco umělecko-historické přístupy nabízejí možnost paralelních cest nebo odboček cestou k určitému cíli – k řešení určitého problému a jsou v souladu s povahou moderního diskurzu individuální a různorodé [Kroupa 2010b: 259].

Techniky a přístupy dějin umění vedou ke zjištění podstatných údajů o uměleckých dílech a nabízejí škálu interpretačních možností, které pak využívají nejen historici umění, ale také představitelé jiných oborů, pokud v rámci svého výkladu minulosti využívají umělecká díla jako prameny poznání, relikty minulosti, památky (místa paměti), indicie nebo symptomy určitých jevů a dějů ve společnosti, kultuře, v životě člověka, k výkladu světa apod.

Dějiny umění se jako vědecká disciplína vyvíjejí od konce 18. století, tedy od té doby, kdy se v pozdním osvícenství ve francouzském akademickém a učeneckém prostředí ustavil nový kulturně historický ideál a v něm i nový pojem „umělecké dílo“. Předmětem zkoumání nové disciplíny se staly dějiny výtvarných uměleckých děl a umělců, respektive kulturní a antropologické dějiny architektury, sochařství, malířství a dekorativní tvorby. Zároveň se vymezovala moderní představa o výtvarném umění jako celku. Na přelomu 18. a 19. století se na německých univerzitách začalo utvářet odlišné pojetí dějin umění, které vycházelo z vědecké disciplíny o smyslovém vnímání, tedy z estetiky. Předmětem zkoumání bylo umění jako celek – jako nadčasový ideál. Takto chápané umění mělo své cyklické dějiny a představovalo statický autonomní systém (řecky *autonomos* = řídící se vlastními

zákony). Kulturně nebo esteticky zakotvené bádání o uměleckých dílech v dějinných souvislostech dodnes představuje dva hlavní proudy dějin umění.

Definice umění se v dějinách umění průběžně mění a zpochybňují, většinou v závislosti na dobové umělecké tvorbě a její funkci ve společnosti a také v souvislosti s proměnami vztahu k minulosti a památkám, které jsou zpětně uznávány jako umělecká díla. Jako umění nebo umělecká díla se např. uznávají původně řemeslné produkty a užité předměty, objekty z dob, ve kterých s nimi nebyly spojovány pojmy umělec nebo umění. Nové definice umění se utvářejí především v teorii umění a řeší např. otázky proč, anebo kdy je něco uměleckým dílem. V dějinách umění se však koncept umění neužívá jako samostatný a soběstačný kritický pojem. Většina nových definic oboru se dokonce snaží výrazu „umění“ vyhnout a předmět výzkumu označit jako vizuální kulturu, nebo průzkum obrazu či vizuální komunikace, nebo vizuální kompetence. Dějiny umění dnes mohou být jedním z mnoha konceptů dějin. Historik umění se zabývá především konkrétními díly (nikoli primárně uměním jako celkem) a ta v procesu svého výzkumu uznává za díla umělecká, když vykládá a konstruuje jejich významy. Podle italského teoretika restaurování uměleckých děl Cesare Brandiho je uznání produktu lidské činnosti za umělecké dílo jedinečným aktem, který se odehrává ve vědomí, a každý k němu musí dospět sám, jednak proto, že je nelze zdůvodnit jinak než právě tímto uznáním. Brandiho výklad procesu uznání je možné užít i v uměleckohistorické praxi, protože uznáním se vytváří vazba, která podmiňuje další chování se vůči uměleckému dílu [Brandi 2000: 22–23]. Historik umění si také svým výzkumem utváří vztah k uměleckému dílu v jeho fyzické soudržnosti a v jeho bipolaritě estetické a historické a dotváří a předává jej do budoucnosti, podobně jako restaurátor. Historik umění tedy nemá předem daný předmět svého zkoumání, ale teprve (a pokaždé znovu) ho ustavuje v průběhu historického výzkumu konkrétních děl, která analyzuje a poté interpretuje

jako součást autonomního systému „umění“ dějin umění [Preziosi 1998]. Umění dějin umění je tedy množina děl, která z konkrétních důvodů získala uznání uměleckých děl. Oporou pro uznání díla za dílo umělecké může být širší konsensus společenského vědomí, ve kterém zkoumané dílo nebo díla jemu podobná jsou jako umělecká díla již prezentována (uznána) v systému vzdělávání, osvěty nebo v rámci uměleckých sbírek, soupisů uměleckých památek apod. Umění dějin umění dnes není chápáno jako statický nadčasový ideál (jako v době vzniku oboru), má věcnou, konkrétně historickou povahu, je to otevřený systém děl, která jsou charakteristická především svou obrazovou formou. Umění dějin umění se jako celek postupně proměňuje v závislosti na tom, jaká díla a které činnosti získaly nebo ztratily v průběhu historického vývoje uznání uměleckého díla a tvorby. Mění se jejich funkce ve společnosti (místně i časově). Umění dějin umění se obvykle člení na jednotlivé umělecké druhy (disciplíny), u kterých se předpokládá, že produkují umělecká díla. I tyto disciplíny jsou otevřené systémy, ne vše, co v nich vzniklo, získá uznání uměleckého díla. Sledujeme také proměny v hierarchii uměleckých druhů. Tradičními uměleckými disciplínami jsou: architektura, malířství, sochařství, posléze získaly uznání i kresba, grafika a fotografie. Umění a umělecká tvorba nemá tedy v dějinách umění jasně a pevně vymezené místo a hranice, opět záleží na výkladu a uznání. Obvykle se na pomezí mezi uměním a řemeslem také studuje oblast dekorativního umění (užitého umění) prolínající se s obory historických uměleckých řemesel, která produkovala užité a zároveň obrazivé předměty z drahých i barevných kovů, minerálů, hornin, dřeva, hlíny, skla, textilu apod., nebo využívala k dekoraci techniky malby, kresby, grafiky či sochařství. Dnes se do této široké hraniční oblasti může zahrnout i design spotřebních předmětů, nábytku, interiérů, návrhy oděvů, oděvních doplňků atd. Kritériem (ne)zařazení předmětů (objektů, urbanistických celků – areálů, instalací, uměleckých konceptů) do oblasti umění dějin umění by měla být míra jejich obrazivosti a úvaha, zda má smysl je zkoumat technikami dějin umění a in-

terpretovat pomocí přístupů dějin umění. Obvykle se do umění dějin umění nezařazují předměty charakterizované jako součást lidového umění. Většinou proto, že jsou předmětem zkoumání v jiných vědních oborech, a není důvod je zkoumat a interpretovat z pozice dějin umění. Nejnovější oblast výzkumu pro dějiny umění představují umělecké obory, které využívají nová média (jejich kombinace) a způsoby vizualizace, vytvářejí instalace nebo konceptuální akce. Představitelé těchto různorodých nových uměleckých řešení obvykle nepracují pouze s běžnými výtvarnými technikami a materiály, ale přesto vytvářejí obrazy, které představují pro dějiny umění nové výzvy, prověřují otevřenost systému umění dějin umění a funkčnost umělekohistorických technik a přístupů. Tyto nové úkoly posouvají obor původně zkoumající výtvarná umělecká díla do širší oblasti vizuálního umění.

Důležitým předpokladem k výzkumu uměleckých děl je naučit se „vidět“ – není to prosté vidění, ale „porozumívající vidění“, které má za cíl získat co nejvíce informací z díla samého. Zdůrazňuji, že při umělekohistorickém výzkumu je primárním pramenem dílo samo, předpokládá se jeho originál, nikoli jeho obraz v jakémkoli médiu! Mnozí historici umění tuto proceduru zkoumání uměleckého díla přirovnávají k lékařskému vyšetření pacienta nebo k práci detektiva a vyjadřují se o ní jako o „vyšetření“ nebo „dešifraci“. Umělecké dílo nemá diskurzivní povahu, je určeno k dívání a smyslovému prožívání, ale od historika umění se očekává, že ho přetluočí do diskurzivní podoby. Musí tedy hledat adekvátní slova a spojení, aby své „vidění“ zpřístupnil dalším aktérům diskurzu. V moderním umělekohistorickém diskurzu se v současnosti řeší několik typů témat: diskurs soustředěný kolem díla – kolem umělce – kolem společnosti ve vztahu k umění – kolem člověka jako tvůrce a vnímatele umění (podrobně viz [Kroupa 2010b: 260]). V diskurzivním poli se teorie dějin umění setkávají s dalšími vědeckými disciplínami a prověřují jeho hranice. Každá interpretace významu uměleckých děl prostřednictvím metod a přístupů dějin umění musí být založena na základním výzkumu, který se provádí umělekohistorickými technikami.

1. Techniky umělecko-historického výzkumu

1.1 Porozumivací popis uměleckého díla (a/ co vidím – b/ co vím)

Prvním krokem k porozumění uměleckému dílu je jeho popis (podrobně viz [Kroupa 2010b: 61–63]). To je základní komunikační akt (mezi badateli navzájem, mezi badatelem a posluchačem-divákem, mezi divákem a uměleckým dílem). Jeho význam si můžete prověřit otázkou: byli byste schopni vnímat a porozumět uměleckému dílu aniž byste je popsali?

Způsob popisu uměleckého díla není možné jednoznačně definovat. Dílo působí na vnímatele přímo a vcelku, ale jeho popis je postupným vyprávěním, proto musí mít badatel určitou vizuální zkušenost (kompetenci), kterou si osvojuje jedině díváním se na umělecká díla, případně i na proces jejich tvorby, aby poznal, co je v díle nejvíce důležité (co méně), čím má své vyprávění zahájit a jak v něm dále postupovat, aby odhalil vnitřní vztahy v díle a jeho působení na diváka. Kdo a co z obrazu s ním komunikuje? Které z motivů by mohly mít i symbolický význam? U plastik a architektury, urbanistických celků je nutné sledovat i vztahy mezi hmotami, materiály a prostory a jejich zakotvení v místě podle světových stran. Není možné ani předem stanovit, že je možné umělecká díla „číst“ z pozadí do popředí nebo naopak, či zprava doleva apod. Je to záležitost vcítění se do konkrétního díla a jeho uspořádání. Je dobré se v první řadě soustředit, jen na to, co opravdu vidíte, co vás zaujme v kompozici díla, ve využití výrazových prostředků (barva, tvary, linie, řazení obrazových plánů). Teprve poté do vyprávění vkládat, co víte (je třeba si uvědomit rozdíl mezi tím, co vidíte a co víte!). Vědění o uměleckých dílech je další typ zkušenosti, který si lze osvojit častým díváním a porovnáváním uměleckých děl, ale také čtením (nasloucháním) o umění a umělcích, studiem jiných popisů uměleckých děl, slovníků i příruček o umění a ikonografii (popis obrazových témat). Z takových textů je možné si také osvojit vhodné pojmy a struktury popisu uměleckých děl.

Ten, kdo popisuje umělecké dílo, nesmí podléhat iluzi, že tvoří reprodukci obrazu nebo procesu dívání. Není možné ani žádoucí zastírat rozpor mezi obrazem a slovem. Měl by formulovat myšlenky o tom, co vidí. Vidění a vědění jsou do značné míry subjektivní akty, i když jsou podmíněné kulturou, ve které badatel žije. Vidění a vědění může (ale nemusí) směřovat k představě určité objektivity. Záleží také na badatelském cíli – např. stavebně historické nebo památkářské popisy uměleckých děl jsou v podstatě úřední výkony, role autorů je potlačena, jejich cílem je podat objektivní zprávu o charakteru díla a jeho momentálním stavu. Avšak porozumívací popisy uměleckých děl jsou založené na vcítění se do díla a procesu jeho tvorby, směřují k osobitému vysvětlení významu díla. Autor zdůrazňuje, co on sám vidí a ví. Takový popis je tedy nutně subjektivní. V současné době, kdy se dějiny umění dělí o předmět výzkumu s vědou o obrazech, se aktualizuje starověký a humanistický žánr „ekfrasis“ (řecky = popis, pojem, latinsky *descriptio*), tedy literární popis (obraz) uměleckého díla, který se pomocí literárních (rétorických) prostředků snaží vizualizovat, učinit ze čtenáře diváka a vsugerovat mu názornou představu o daném díle. Podobně jako u porozumívacího popisu uměleckého díla je cílem ekfrasis porozumění uměleckému dílu, vstoupit a přispět do diskurzu o něm.

Porozumívací popis uměleckého díla má být podkladem pro poslední krok umělekohistorického „vyšetření“ uměleckého díla, pro konstrukci významu uměleckého díla – tedy vyjádření toho, co si historik umění o díle myslí.

1.2 *Heuristika (dobové archivní prameny a dobová literatura)*

Než však dojde k završení umělecko-historického vyšetřování, je třeba zabývat se prameny. Primárním pramenem pro historika umění je dílo samo. Výsledkem jeho „ohledání“ má být zjištění, zda je originální, z jakých materiálů je provedeno, jaké má rozměry, zda a jak je autorsky označeno (signováno), datováno, zda jeho součástí jsou i nějaká další dobová označení (nápis, erby apod.). Vyšetřuje se i stav zachování uměleckého díla.

K uměleckému dílu vyhledává historik umění často s pomocí archiváře i dobové archivní prameny. Mohou to být účty za provedení díla, stavební plány, libreto (sepsaný návrh uměleckého programu), korespondence mezi autorem a objednavatelem díla, smlouvy o provedení díla, soupisy majetku – závěti, v nichž je dílo zmiňováno, inventáře, v nichž je dílo evidováno, evidence příslušníků cechu, ve kterém autor působil. Pramenem je pro historiky umění i adekvátní literatura, z doby vzniku a trvání díla, dobový periodický tisk, mapy apod. I tyto prameny – z pohledu historika umění sekundární – se podrobují kritice, nejprve vnější: zda a jak se vztahují ke vzniku díla nebo momentu jeho trvání, zda skutečně pocházejí z doby, k níž se hlásí, zda jsou v originálním znění nebo je to opis, překlad, parafráze, varianta zápisu. Následně se podrobují vnitřní kritice: ověřuje se jejich spolehlivost a použitelnost. Výstupem kritiky pramenů je jejich výklad ve vazbě na umělecké dílo. Kritický přístup k pramenům se vyplatí i při přebírání pramenných informací z jiné literatury (metoda kompilace). Při citaci převzatých pramenných informací se pak ale primárně uvádí odkaz na autora příslušného textu a teprve poté (např. v závorce) se uvádějí příslušné prameny, se kterými citovaný autor pracoval.

Doporučuji ve výkladu nebo v poznámkovém aparátu či v přílohách studií dle možností uvádět doslovnou citaci textových pramenů v plném a původním znění (plný hlas pramenů).

1.3 *Analýza a komparace*

Pro historika umění je primárním pramenem umělecké dílo, takže i v případě, že není dostatek nebo naprosto chybí textové prameny ke zkoumanému dílu, soustředí se na zkoumané dílo a analyzuje ho – komparuje (srovnává) s dalšími uměleckými díly, která vybírá jako srovnatelná.

Prvním krokem je analýza – tedy snaha podrobně a hlouběji poznat výtvarné (vizuální) výrazové prostředky. U maleb to jsou např.: kompozice – konstrukce obrazového prostoru – barvy – li-

nie – tvary. U architektury se sleduje především funkce v kontextu místa a uspořádání hmot, prostoru, řešení konstrukce, stavební styl. U urbanistických celků se obvykle sleduje řád (rostlý, geometrický) a vztahy kulturních kategorií: ohraničenost / otevřenost, veřejné / privátní nebo sváteční (posvátné) / všední apod. Při analýzách uměleckých děl může historik umění využívat i zjištění restaurátorů a technologů, kteří s pomocí nedestruktivních (výjimečně destruktivních) technik a s využitím optických přístrojů a postupů přírodních věd exaktně zjišťují složení, případně i stáří, jednotlivých použitých materiálů, konstrukcí a odhalují pouhým okem neviditelné složky a vrstvy uměleckého díla. (Poznatky přírodních věd a z restaurátorského výzkumu uměleckých děl se pak používají také ve znaleckých přístupech a v kritice pravosti díla, ty jsem však do tohoto přehledu nezaraďila – více k této problematice viz [Kroupa 2010b: 218–219]).

Zvolené analytické techniky produkují škálu (i hloubku) otázek, které si historik umění může pokládat. Především se snaží zjistit dobu vzniku díla, jeho provenienci (místo původu) a autorství (autorský – dílenský okruh), aby je mohl komparovat (srovnávat) s jinými díly. Je třeba stanovit si strukturu souborů nebo motivů uměleckých děl, která chce srovnávat. Není možné srovnávat všechno se vším. Obvykle se pomocí analýzy a následné komparace studují již existující nebo dosud rozptýlené geograficky, autorsky (dílensky) nebo chronologicky vymezené celky uměleckých děl, konstrukty tzv. uměleckých škol (okruhů) – stylů a sledují se možnosti uměleckých kontaktů, přenosů – cesty uměleckých vlivů. Zajímavá a přínosná může být i komparace geograficky a časově vzdálených celků uměleckých děl, pokud se stanoví struktura srovnatelných uměleckých témat, principů, motivů apod.

Společným jmenovatelem práce historika nemůže být abstraktní, intuitivní kategorie, např. „duch doby“ nebo „charakteristika doby“, ale empirické zkoumání mnohosti jako předpokladu nalezení jednotlivých struktur v umění. Když se průběh změn v jednotlivých oblastech umělecké tvorby zrekonstruuje

metodou, která je každé z nich vlastní, je možné získat pevnější základ pro určování podobností a rozdílů mezi nimi. Hledají se např. podobné zájmy a přístupy ke skutečnosti u různých tvůrců, které je spojují ve společenském a časovém prostoru. Podobně je možné hledat vztahy mezi umělci a zadavateli uměleckých děl, jejich diváky – příjemci – uživateli.

1.4 Rekonstrukce tvůrčího kontextu

V dějinách umění se zkoumají umělecká díla, která existují – trvají v čase. (Díly zaniklými nebo jen zamýšlenými, o kterých referují písemné nebo obrazové prameny, se zabývají historikové, archiviáři, antropologové.) Chvilí, kdy historik umění dílo zkoumá, je možné chápat jako čas rozpoznání uměleckého díla, kdy dochází k dotváření díla v současnosti. Historik si však musí uvědomit svou pozici i fakt, že dílo vznikalo, trvalo a bude trvat v jiném čase, než v jakém k němu přistupuje on. Musí tedy zvážit, jaké aktuální otázky může v rámci výzkumu díla řešit a pro pochopení geneze a realizace díla v čase si musí ustavit adekvátní kontexty. Historik umění se snaží o co největší možné osvětlení uměleckého díla a vztahuje veškeré zásady analýzy k jeho určitému obsahu. Historik usiluje spíše o umístění a výklad uměleckého díla v časovém bodě, kde se protínají dvě osy. Jedna z nich je vertikální – diachronní (zkoumání věcí a jevů v jejich historickém vývoji) a udává vztah díla k předchozímu vývoji v téže oblasti umělecké činnosti (malířství, architektura atd.). Druhá je horizontální – synchronní (zkoumání různých věcí a jevů současně) a uvádí je v časový soulad. S pomocí těchto os historik hodnotí vztah obsahu díla k tomu, co bylo v téže době vytvořeno v jiných sférách umění nebo kultury. Diachronní vlákno je osnovou, synchronní vlákno útkem v tkanině (kulturně) historie.

Jen ojediněle se historik setkává s dílem v místě, pro které vzniklo (latinsky *in situ*) a ještě vzácněji ho pozná v jeho původní funkci. Většinou se s ním setkává v galerii, muzeu, v depozitáři, v nové instalaci. S pomocí pramenů a analýzy tedy musí rekon-

struovat nejen stavy díla v jeho čase trvání, ale také bezprostřední kontexty, ve kterých vznikalo a trvalo před oním okamžikem, kdy ho začal zkoumat, aby mohl ve svém vyprávění konstruovat jeho předchozí významy. Obvykle historiky umění zajímá doba a kontext vzniku díla, tedy vztah autora a objednavatele díla a míra podílu každého z nich na volbě tématu, formátu, materiálu a způsobu zpracování a určení funkce díla. Často se však v uměleckohistorické praxi setkáváme s díly, u kterých analýzy a studium pramenů prokázaly, že se během svého trvání a fungování stala součástí dalších tvůrčích procesů, aby byla udržena ve své původní funkci nebo byla uvedena do funkce významově posunutě či zcela nové. V takových případech je třeba evidovat posloupnost těchto zásahů a rekonstruovat jejich tvůrčí kontexty a v souladu s nimi i uvažovat o autenticitě díla jako o sedimentované entitě.

Rekonstrukci stavu díla a jeho tvůrčích kontextů historik umění provádí na základě vyhodnocení relevantních textových pramenů nebo hypoteticky vyhledáním analogií a v komparaci s uměleckými díly, která vznikala a trvala za podobných okolností.

1.5 *Konstrukce významu*

Posledním krokem technického (řemeslného) postupu historika umění je konstrukce významu uměleckého díla. Povaha díla už od prvního kroku výzkumu historika postupně vede k tvorbě adekvátní strategie. Konstrukce významu uměleckého díla je obvykle subjektivním vyjádřením historika k uměleckému dílu. Při konstrukci významu díla se již neohlíží do minulosti, ale přiznává motivaci – své badatelské cíle, které zvolil proto, že je ve své době a pozici považoval za aktuální a potřebné nejen pro přítomnost, ale i pro budoucnost. V průběhu zkoumání již „viděl“ a „dozvěděl se“ (naučil se relevantně tázat uměleckého díla), jaké interpretační přístupy by mohly být vhodné pro konstrukci významu díla a k řešení otázek, které si stanovil.

Pokud chce řešit problematiku formy uměleckého díla, bude sledovat způsob jeho vybudování – a jeho interpretaci zakládat na formově interpretačních přístupech. Jestliže bude za aktuální a potřebné považovat sdělení uměleckého díla, zaměří se na jeho dešifraci a využije některý z kontextuálních přístupů. V případě, že bude chtít poukázat na to, že dílo je instrumentem (obsahuje skrytou účelovost) – je např. nástrojem moci, politiky, psychologického, psychoanalytického působení apod. – zaměří se na odhalení a interpretaci díla jako „znakového“ systému a využije kontextuální imago-kulturní přístup.

Řada uměleckých děl vyvolává otázky po vztahu mezi uměním a společností. Vztah uměleckého díla ke společnosti ale není vztahem části k celku. Umění a společnost nejsou analogické systémy, jsou to nehomologické (nemají rovné postavení) systematické konstrukce, které spočívají na vzájemně se prolínajících skutkových podstatách. Umění, nebo společnost? Musíme si vybrat, obojí najednou vysvětlit nelze. Jedno z toho musíme studovat z menšího odstupu, ale ve vztahu ke vzdálenějšímu systému. Britský historik umění (působil v USA), Michael Baxandall, pro přiblížení představy, jak porovnávat dva nesourodé celky, použil jako přirovnání Bouguerův fyzikální princip. Francouzský matematik a fyzik Pierre Bouguere (1698–1758) zavedl způsob, jak poměřovat dva různě silné světelné zdroje. Jeden zdroj světla přibližoval nebo vzdaloval od druhého, dokud si nebyly rovny, pak změřil, jaký je rozdíl ve vzdálenosti obou, nyní stejných světél (od oka) a na základě změřeného rozdílu (s pomocí pravidla o čtverci vzdálenosti) vypočítal jejich relativní intenzity [Baxandall 2005: 155–168].

Toto pojetí je možné označit jako imago-kulturní přístup, který je buď umělekohistorický a nebo socio-kulturní. Pokud si historik umění „přiblíží“ z pozice svého oboru umělecké dílo a zkoumá ho metodami dějin umění, tak realizuje autonomní přístup. Pokud by si „přiblížil“ společnost a zkoumal umělecké dílo sociologickými metodami, byl by to přístup heteronomní (řecky *heteronomnos* = spravování se cizími zákony, jednání podle vnějších podnětů). V obou případech se svým výzkumem vstoupí

na badatelské pole kulturní historie. „Umění“ a „společnost“ jsou analytickými konstrukcemi, spočívajícími na lidském chování. Vzorce chování, určené každou z těchto konstrukcí se navzájem prolínají, abychom získali rovnovážné či vyrovnané páry, je třeba postupovat skrze odvozené střední termíny, jejichž význam se nachází někde mezi „uměním“ a „společností“ – to je pole kultury. Kultura má relativně přímočarý vztah k výtvarnému dílu. Umělecká díla jsou jednou ze součástí kultury dané společnosti. Nikoli kultury v antropologickém, ale v sociologickém smyslu, tedy v kultuře jako souboru dovedností, hodnot, přesvědčení, vědomostí, vyjadřovacích prostředků určité společnosti nebo společenské skupiny. Pro zkoumání vztahu umění a kultury jsou relevantní instituce nebo aspekty jako např. profesní příprava umělců, funkce a cechy, oblíbené umělecké žánry, postavení umělců / umění ve společnosti. To jsou instituce nebo aspekty, které umělce ovlivňují a zároveň na ně mají umělci vliv a dají se zkoumat autonomními i heteronomními přístupy. I výtvarné schopnosti mohou být chápány buď jako element působící v rámci kultury, anebo jako důsledek působení společenských institucí. Umělecké školení má jak kulturní, tak institucionální ráz.

Vztah uměleckého díla a společnosti je také možné řešit prostřednictvím kategorie funkce uměleckého díla a zaměřit se na sociální (umělecké, estetické) funkce a relevantní kontexty díla v době jeho vzniku a trvání. O filozofickou, estetickou, antropologickou a nejspíše literární, interpretaci si „říkají“ díla, u kterých je možné doložit / uvažovat, že by mohla být vyjádřením, jak si člověk (společnost) vykládal / oslavoval svět (dílo jako „jiná příroda“).

2. Autonomní umělekohistorické přístupy (výběr)

2.1 Formově interpretační přístupy: formální a stylová analýza

K základním dovednostem historika umění patří analýza a zkoumání formy uměleckého díla. Je to klasický přístup dějin umění, užívaný od počátků této vědní disciplíny. Patří tedy mezi auto-

nomní přístupy dějin umění. Forma (formy) v uměleckém díle jsou abstraktní schémata, která vystihují podstatné tendence užitě v uměleckém díle. Historik abstrahuje od složitějšího a jedinečného vzhledu a výstavby díla k jeho obecnějšímu a přehlednějšímu, obvykle geometrickému schématu, které pak vyhledává a komparuje i u jiných děl. K analýze forem historik umění užívá pojmy: vertikála, horizontála, diagonála, osa... nebo rozlišuje kompozice děl podle toho, zda jsou uspořádány trojúhelně, pyramidálně, spirálově, kruhově..., poukazuje na symetrie a protiklady. Formální analýza je nezbytná technika při popisu díla, poukazuje na jeho základní strukturu a organizační princip. Ovšem jako interpretační metoda byla v dějinách umění opakovaně podrobena kritice. K jejím nejvýznamnějším kritikům patřil britský historik umění rakouského původu, Ernst Gombrich: „Tato metoda nás tak často vede k tomu, že zaměňujeme vysvětlení s metodou popisu. Stojíme před našimi diapozitivy a mluvíme o diagonálách a o trojúhelnících, o spirálovitých pohybech, které vyplňují rám. Ale přitom si musíme být vědomi toho, že diagonály nejsou skutečnými diagonálami a trojúhelníky nejsou skutečnými trojúhelníky a přirozeně víme, že existují nespočetné obrazy, které jsou vystavěny na základě stejných jednoduchých principů, a přitom to nejsou žádná mistrovská díla.“ [Gombrich 1956; citováno dle Kroupa 2010b: 229].

Na analýze uměleckých forem je založena i analýza a kritika stylů. Styly mají na rozdíl od forem konkrétní charakter, vyplývají z různých řešení výtvarných problémů v dané době. Vnější formy uměleckých děl v dané epoše a prostoru mohou být různé, dokonce se může formovat i více stylů zároveň, přesto však v řešení výtvarných problémů v určité epoše a prostoru je možné vysledovat určitou tendenci všeobecného zaměření k určitému ideálu. Jak Jiří Kroupa uvádí, v současných přístupech k řešení stylu v dějepise umění se na jedné straně akcentuje stylový pluralismus v epoše a na straně druhé sjednocující moment či obecné tendence, které jsou za vnějšími formami skryté [2010b: 167–168]. Kritika stylů nespochívá v jejich hodnocení, ale v jejich analyticky

kém prozkoumání (podobně jako kritika pramenů) a je pokračováním formálně analytického přístupu.

Styl patří k empirickým pojmům dějin umění, označuje buď smyslové vlastnosti uměleckého díla (tzn. styl ve vnějším smyslu) nebo stylově charakteristické pojmy (styl ve vnitřním smyslu). Tedy pomocí pojmu styl se nejdříve zařazují umělecká díla historicky (čas a místo) a poté se označuje jejich stylová charakteristika.

Je třeba si uvědomovat, v jakém významu se s pojmem styl setkáváme a chceme jej užívat. Nejčastěji se v umělecko-historických textech užívá pojem styl ve významu normy, buď jako norma správnosti (např. [Vitruvius 2010]), kdy podle předem daných vzorů (ilustrované dílenské vzorníky, akademické příručky) se volí správný styl pro určité umělecké řešení; nebo norma dokonalosti – ideální typ určitého uměleckého úkolu (např. výstavba katedrály). Ideální typem se může stát již existující dílo, a nebo vizuálně a slovně formulovaný a předávaný pomyslný obraz, obojí pak může sloužit jako typický projev stylu a stylové měřítko pro rozlišení stylových fází (raná – vrcholná – pozdní).

Styl (nebo stylový prvek) je také často zkoumán a interpretován jako výraz nebo symptom určité doby, jako soubor znaků určité historické, společenské a kulturní situace. Při takovém přístupu se mohou hledat paralely mezi vizuálním uměním a např. filozofií [Panofsky 1951].

Stylové detaily, prvky, „trhlíny“ a vznešené formy mohou odkazovat na konkrétní zakotvenost uměleckého díla nebo jeho tvůrce v psychologickém, politickém nebo sociologickém kontextu. V takovém případě ale odkazují spíše k jednotlivým (duchovním, sociálním) hnutím nebo módním jevům, nikoli k celé epoše [Kroupa 2010b: 169].

Nebezpečná jsou zjednodušující přímá spojení stylu a určité dobové situace, např. „baroko jako výraz protireformace“. Ernst Gombrich tento přístup odmítal, připustil však, že v konkrétním uměleckém díle je možné vystopovat odraz dobové společenské situace, ale abstraktní pojmy užívané k popisu uměleckých děl dané epochy nemohou být považovány za výraz dané doby. Gombrich

v té souvislosti psal o tzv. fyziognomickém omylu, protože srovnával tento postup s fyziognomickými koncepty, které z rysů lidské tváře odvozovaly charakteristické znaky lidské povahy či typu.

Dlouhou tradici má pojetí stylu jako modu či zaměření. V tomto významu se pojem užíval ve starověké rétorice a v klasické literatuře a hudební teorii. „Modální teorie stylu vychází ze zdobnosti, její vhodnosti a jasnosti ve vztahu k místu zhotovení, případně funkci“ [Kroupa 2010b: 169]. Styl jako modus se užíval i v prostředí výtvarných akademií 16. a 18. století pro označení způsobu tvorby podle určitého stylového zabarvení a zaměření. Vedle sebe existovalo několik synchronních stylů, ze kterých měli tvůrci možnost si vybrat podle okolností vzniku a funkce díla. Styly bylo možné volit pro konkrétní umělecké úlohy, pro práci s různými materiály a uměleckými technikami. Rozlišovaly se také styly jednotlivých umělců a doby.

Vzhledem k předpokladu, že bylo toto chápání pojmu styl v tomto období podstatné pro vznik uměleckých děl, užívá se v tomto významu i k jejich současné charakteristice a interpretaci. Představa jednotného, uceleného a normativního stylu se ustálila až kolem roku 1800.

V současnosti se při stylové analýze a interpretaci nejčastěji sleduje, čím se epochy, umělci a umělecká díla od sebe navzájem odlišují. Jiří Kroupa se také zabývá tím, jak na takové vymezení stylu v současnosti reagují sociologické teorie umění a kultury. Uvádí, že např. francouzský sociolog a antropolog Pierre Bourdieu a německý sociolog Niklas Luhmann ve své teorii funkčních auto-referenčních systémů považují pozornost ke stylovým distinkcím za základní kompetenci v kulturním kapitálu uměleckého pole [Kroupa 2010b: 171].

2.2 *Strukturalistický výklad uměleckých děl*

K objasnění významu uměleckého díla je také možné užít strukturalistický výklad (podrobně viz [Kroupa 2010b: 177–184]). Pojmy struktura a strukturalistické myšlení se v dějinách umění

neuplatňují v uceleném výkladu, ale pouze ve výkladu dílčích problémů, motivů, jevů a pojmů. V tomto přístupu vidíme dílo jako celek, nerozlišujeme u něj formu, linii, barvu a význam – chápeme jej jako součást mnohem většího celku, který vytvořil konkrétní umělec. Strukturální vidění znamená současné sledování vztahů a souvislostí různorodé povahy: jak mezi prvky uvnitř uměleckého díla, tak mezi odlišnými díly i mezi dílem a různými okolnostmi kolem něj. Dějiny umění přejaly výrok: „umělecké dílo je struktura“ z jazykovědy a antropologie. Dílo je strukturované ve svém tvaru a otevřené svým kontextem. Strukturalistický přístup je také možné zaujmout ke zkoumání znaků, mýtů a společenských funkcí uměleckých děl. Strukturalistické disciplíny, respektive jejich dílčí prvky, se projevují zejména v kontextuálních přístupech dějin umění (ikonograficko-ikonologickém, receptivně-estetickém a kulturně-historickém). Jako strukturální celky jsou některými badateli vykládány i umělecké styly, když sledují např. ústřední principy, které vedou k formování stylů, formální styl a stylové způsoby (mody) uměleckých děl a sociálně-historicky založená témata významů (chrám – dvůr – město). Strukturální analýza uměleckých děl historikům umění umožňuje řešit vztah pojmů „forma“ a „obsah“ nikoli jako jednoznačnou dichotomii, ale jako navzájem se ovlivňující složky uměleckého díla. Forma je pak předmětem stylové analýzy a téma, obsah a symbol se stanou předmětem ikonografické analýzy. Je přínosné si při průzkumu a interpretaci díla položit otázku, do jaké míry odpovídá jeho forma obsahu a naopak?

Strukturalisticky je možné vymezit také pojem „funkce“. Buď jako výkonu společenské instituce nebo účelového jednání nebo jako posouzení vzájemných vztahů mezi sociální strukturou a různými kulturními elementy. Důležité strukturalistické podněty do dějin umění (architektury) přenesl z jazykovědy český literární vědec, estetik a výtvarný kritik Jan Mukařovský (1937). Funkci chápal jako sociálně podmíněnou strukturu a za její nutný předpoklad považoval a) obvyklost a opětovné užívání věcí, které byly běžně určeny k určitému účelu; b) určitý sociální konsensus o účelu, k je-

hož dosažení se věci jako prostředku užívá; c) vědomí, že věc svou funkci nejen vykonává, ale také znamená; d) věc není spjatá jen s funkcí jedinou, ale může sloužit celému soboru funkcí, je možné ji použít k jinému účelu a s jinou funkcí, než k jaké byla vytvořena, může svou funkci během doby proměňovat. Mukařovský také uvažoval o hierarchii funkcí v architektuře [Kroupa 2010b: 195, 197].

2.3 Kontextuální přístupy

V současnosti se v umělecko-historickém bádání prosazují kontextuální přístupy a metody znalecké a formově interpretační, které do poloviny 20. století měly v umělecko-historickém výkladu převahu (dnes se používají většinou pouze k uzavření kontextu). Odklon od formalistických přístupů vyvolala ikonograficko-ikonologická metoda, která se ve výzkumu a interpretaci uměleckých děl začala uplatňovat v širším měřítku od padesátých let 20. století (více viz [Kroupa 2010b: 240–248]). Proto tuto metodu zařazuje Jiří Kroupa ve svém systematickém přehledu do kontextuálních přístupů.

Ikonografie-ikonologie je obvykle spojována s německým historikem umění, který působil v USA, Erwinem Panofským, i když její počátky lze sledovat již v přístupech starších historiků umění (francouzský historik umění Émile Mâle, německý historik umění Aby M. Warburg ad.). V roce 1939 vyšly Panofskyho *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance* a v roce 1955 *Meaning in the Visual Arts: Paper in and on Art History* (česky *Význam ve výtvarném umění*, 1981) a v roce 1969 *Problems in Titian – Mostly Iconographic*. V těchto textech Panofsky tuto metodu rozpracoval jako jedno z odvětví dějin umění, které se zabývá námětem neboli významem uměleckých děl, nikoli jejich formou. Ikonografie (řecky *icon* = obraz, *grafein* = psát) se zabývá popisem a klasifikací obrazů, evidencí specifických motivů, zkoumá, kdy a kde byla zobrazena určitá témata a jaké specifické motivy k tomu byly využity. Ve fázi ikonografického výzkumu se však nemusí zkoumat vývoj ani význam témat a motivů, jejich vzájemné

vztahy a různé typy idejí, cíle a záliby jednotlivých umělců a objednavatelů, vzájemný poměr pojmů a viditelných forem – to vše se řeší až ve fázi ikonologického výzkumu a interpretace. Ikonografie pomáhá datovat umělecká díla, zjišťovat jejich provenienci, ověřovat jejich autenticitu – je základnou každé další interpretace a mohli bychom ji zařadit také mezi uměleckohistorické techniky.

Ikonologie (řecky *icon* =obraz, *logos* = myšlení, rozum) je v Panofskyho podání interpretativní ikonografie, metoda, která vychází spíše ze syntézy než analýzy. Pro ikonografii je podstatná přesná evidence a popis motivů – pro ikonologii je podstatný přesný rozbor obrazů, příběhů a alegorií. Panofsky doporučuje rozlišovat při výzkumu tři metodické kroky:

Prvním krokem je evidence prvotního neboli přirozeného námětu (faktického a výrazového). Provádí se tzv. předikonografickým popisem, který je založen na praktických zkušenostech badatele obeznámeného se stylovými formami. Je nutné, aby byl schopen evidovat proměny zobrazování v průběhu času (tedy znal dějiny stylů).

Druhým krokem je evidence druhotného neboli konvenčního námětu, tedy odhalení vazeb mezi uměleckými motivy nebo jejich kombinacemi a dešifrovat spojení kompozic s tématy a pojmy. Evidují se motivy, o kterých víme, že jsou nositeli druhotného neboli konvenčního významu a chápeme je tedy jako symboly, alegorie a příběhy. K rozpoznání jejich významů (dešifraci) došlo už ve fázi ikonografie. Nyní se hledají jejich významy v kulturním kontextu doby vzniku obrazu. Provádí se tedy ikonografická analýza, ke které je třeba znát dobové literární prameny, ikonografické zdroje – slovníky, encyklopedie apod. Historik musí znát dějiny ikonografických typů.

V tomto kroku rozpoznáváme „dějovou látku“, tedy hlavní obsah vyprávění, např. biblický, literární, historický nebo mytologický příběh, který je obvykle inspirován písemnými prameny a tradován v různých zpracováních, ta pak slouží jako předloha tématu uměleckého díla. Příběh obvykle není zobrazen celý najednou. Z dějové (literární) látky umělec / zadavatel obrazu zvolil

určitou konkrétní část či úsek děje (jednání), tedy ikonografické „téma“. Ikonografickým tématem díla mohou také být abstraktní ideje, alegorie, články věrouky apod. Stejně ikonografické téma je možné zobrazovat odlišně, ale přesto sledujeme určité konstanty – opakování v uspořádání některých částí tématu, i postavy a figury tématu jsou často zobrazovány obdobně. V takových případech se užívá označení „ikonografický typ nebo „ikonografická konvence“. Jako zavedené ikonografické typy označujeme také např. typologie Starého a Nového zákona. Český historik umění, zaměřený na křesťanskou ikonografii, Jan Royt, definuje ve svých textech tuto typologii jako „způsob výkladu, když se pokoušíme objasnit Starý zákon na podkladě zákona Nového. Jde o způsob myšlení, které uvažuje o dvojici podobných nebo protikladných osob, událostí či dějů, z nichž časově jedna předchází druhé; starší osoba či událost (typus, figura, praefiguratio) je chápána jako předobraz osoby či události mladší. Typologie se tak v širším slova smyslu rovná alegorickému nebo duchovnímu výkladu (interpretatio mystica, spiritualis). Teologicky jde v typologii v podstatě o zaslíbení (Starý zákon) a vyplnění (Nový zákon), přičemž opakování probíhá v pomyslném kruhu“ [Royt 2009: 249]. Z ikonografického (ale i ze stylového) hlediska můžeme v dílech sledovat také opakování určitých „motivů“. Jsou to dílčí elementy ve struktuře uměleckého díla, které v sobě spojují formální a tematickou složku.

Výsledkem třetího kroku ikonograficko-ikonologické metody je interpretace vnitřního významu (*intristing meaning*) obrazu – ikonologická syntéza. K té je zapotřebí s pomocí pramenů rekonstruovat podstatné principy a konvence, které utvářely základní postoje sociální skupiny, v níž a pro kterou obraz vznikal. Jsou to principy a konvence příznačné pro dobu vzniku obrazu – pro tradici, jejíž byl součástí. Tyto principy a konvence (světový názor) se projevují jak v kompozici obrazu, tak i v jeho ikonografickém významu. Historik zde musí uplatnit zkušenost i znalost dějin kulturních symptomů a symbolů.

Polský historik umění Jan Białostocki (1973) od této ikonografie interpretující, v níž historik umění většinou pracuje s hy-

potézi, založenými na předpokladu, že v určité době a místě měly témata, motivy, symboly určité „správné“ využití pro danou funkci, odlišil od ikonografie „záměrné - zamýšlené“. Ze studia písemných pramenů (smluv, libret, dobových vysvětlení) vyplývá, že některá témata a vizuální symboly byly vědomě zvolené umělcem nebo objednavatelem a stejně vnímané i některými jejich současníky. Rekonstrukci jejich významů je tedy možné pramenně podložit, může pak sloužit k objasnění dobové praxe, mentality a světového názoru.

Panofskyho pojetí ikonograficko-ikonologické metody se rozšířilo v průběhu šedesátých a sedmdesátých let 20. století a stalo se východiskem pro další kontextuální přístupy a teorie. Uplatňuje se jak v umělecko-historickém objasnění uměleckých děl v rámci autonomního systému umění, tak i v antropologickém nebo sociologickém výkladu obrazů. Zároveň však je podrobováno kritice a to zejména pro spojení ikonografie a ikonologie, vyžaduje se jejich striktnější rozdělení nebo zavedení další vrstvy zkoumání, např. tzv. ikonický přístup, který by osvětlil dílčí tvůrčí motivy - postupy v uměleckém díle. Panofsky svou metodu užíval zejména při výzkumu renesančních obrazů. Její aplikace na architekturu nebo umění z jiných období vyžaduje jisté korekce. Dešifrace symbolů také svádí k literárnímu výkladu významu obrazů bez důraznějšího zřetele na jejich nediskurzivní funkci a kontext, a také zakládá jejich další výklad spíše na domněnkách než na podložených faktech [Gombrich 1972]. V knižní i v internetové podobě (www.iconclass.nl) dnes slouží „Iconographic Classification System“ (ICONCLASS), který navrhl holandský historik umění Hans van de Waal (1912-1972). Obsahuje devět tematických skupin: Náboženství a magie - Příroda - Člověk obecně - Společnost, civilizace, kultura - Abstraktní ideje a koncepty - Historie - Bible - Literatura - Klasická mytologie a starověká historie). Ikonograficko-ikonologický a ikonický přístup se v současnosti využívá zejména při zprostředkování umění širší veřejnosti a ve vědách o obrazech.

V antropologii obrazu (Bild-Anthropologie) aplikoval ikonograficko-ikonologickou metodu německý historik umění Hans

Belting. Podle něj by se měl význam ikonologie proměnit podle současných potřeb. On sám se zaměřil na výzkum funkce obrazů v 15. století a jejich sociální a antropologické kontexty. Nezkoumal tedy jako Panofsky s pomocí historických a biblických textů „symbolismus“, ale tematizoval významy obrazů v různých společnostech, zkoumal jejich konkrétní historické funkce a autonomní estetiku. Nizozemskou malbu 15. století představil jako kulturu, v níž byl vynalezen obraz jako „vlastní médium, které tehdy převzalo symbolickou reprezentaci člověka“.

2.4 *Receptivně-estetické přístupy*

Posun od ikonologie k antropologii obrazu znamenal i posun zájmu historiků umění od skrytých námětů k objednavatelům a vnímatelům obrazů. Metody, které zkoumají receptivní procesy Jiří Kroupa [2010b: 249], shrnuje pod označení „receptivně-estetické přístupy“ a rozlišuje je podle cílů: a) na umělecké strategie zaměřené na vnímání jediného diváka (na psychologii vnímatele – psychologické zakotvení výstavby a recepce uměleckého díla); b) umělecká díla zakotvená ve společenských konvencích doby (tzv. dekoru) a ve zvyklostech při vnímání uměleckého díla, tedy strategie v rámci historické antropologii vnímatele (receptivně-funkční přístupy).

Zkoumání uměleckých a výstavních strategií, které byly programově zaměřené na zprostředkování uměleckých děl, se obvykle provádí s pomocí textových a vizuálních pramenů, které dokládají způsoby inscenování, prezentace uměleckých děl. Takových pramenů je nejvíce z 19. a 21. století, pak z doby baroka, v menší míře se zachovaly z doby antiky, středověku a raného novověku. Mohou to být dobová literární díla, výtvarné reflexe a kritiky publikované v dobovém tisku, osobní deníky, životopisy, korespondence apod., v nichž je recepce díla zprostředkována. Takové texty se dají zkoumat také např. z genderového hlediska (pohlaví vnímatele, autora textu). Částečnou představu k rekonstrukci situace však mohou také poskytnout dobové inventáře sbírek, ale také obrazy, kresby nebo grafiky či fotografie, nebo

audiovizuální média zachycující pohledy do interiérů, zahrad, nádvoří nebo intravilánů, v nichž umělecká díla fungovala a byla prezentována. (Problémy a dějiny receptivně-estetického výkladu viz [Kroupa 2010b: 249–252].)

Otázky, které je možné v rámci receptivně-estetického výkladu řešit, se v řadě ohledů překrývají (jsou inspirovány) s literární vědou. Je možné se zajímat, jak vnímatel v různých historických situacích reagoval na umělecké dílo. Při rekonstrukci širšího kulturního kontextu je možné se snažit získat představu o horizontu očekávání mecenášů, sběratelů, praktikujících umělců, milovníků umění, návštěvníků výstav, galerií apod. S pomocí dobových textů je možné zkoumat reakce jednotlivců nebo publika (teorie estetického účinku). V delším časovém úseku se dají sledovat dějiny recepcí uměleckých děl – i dějinnost určitých oblíbených témat, nebo dějiny literárních recepcí uměleckých děl, umělecké kritiky, literatury o umění.

Při výzkumu současného vizuálního umění se nabízí další možnost – zabývat se „implicitním divákem“ – tedy „divákem v obraze“, případným aktérem situace. V takovém případě se mohou zkoumat znaky a prostředky vizuálního díla, které přicházejí s aktérem do kontaktu – reakce a výpovědi aktérů s ohledem na jejich sociální, historické a estetické zkušenosti.

Snad právě tyto možnosti vstupovat do děje současného vizuálního uměleckého díla či události přinesly nové impulsy do zkoumání recepce historických uměleckých děl. Sledovat receptivního diváka, kdy „vstupuje“ do vizuálního dění nebo ho s odstupem sleduje jako divadlo. Podle toho se pak díla dělí na ta, která buď diváka–recipienta přijmou do svého imaginárního světa, anebo ho naopak silou své teatrálnosti udrží v jeho běžném, reálném světě.

2.5 *Imago-kulturní přístup*

Je možné říci, že v dějinách umění v současnosti převažují přístupy, které jsou zaměřeny především na zprostředkování umění širší veřejnosti. Takovým přístupem je i imago-kulturní způsob

umělekohistorické práce, který by se také mohl označit jako receptivně-funkční nebo kulturně historický [Kroupa 2010b: 253]. Tento přístup je zaměřený na to, aby divák a objednavatel poznával funkci uměleckého díla, běžná gesta jednajících postav, kulturně specifické prostředí zachycené v díle (a uvědomil si jeho rozdílnost od současnosti). Primární otázku tohoto přístupu: jaká je funkce umění v duchovním životě člověka si položil ve své dizertační práci Aby Warburg (v roce 1892 ji ukončil a o rok později vyšla tiskem) a řešil ji historicko-sociální analýzou Botticelliho obrazů s mytologickými náměty, ve které využil ke zkoumání rozmanitosti forem duchovního ztvárnění skutečnosti (filozofii symbolických forem) svého přítele, filozofa Ernsta Cassirera.

Imago-kulturně historický výklad umění podle Aby Warburga je založen na uznání uměleckého díla jako součásti autonomního celku umění. Warburg v něm navázal na pojetí „dějin umění jako dějin úloh“ Jacoba Burckhardta. Uznání uměleckého díla za součást autonomního systému umění respektuje např. také britský historik Peter Burke [1996], který užívá imago-kulturní přístup k umění v rámci konceptů sociálních dějin a dějin mentalit historické antropologie. Jak zhodnotil Jiří Kroupa, „historická antropologie, pracující s pojmy mentalit, imaginárna, ale též, s obrazovými formami stereotypů, mýtů a předsudků, představuje pozoruhodný referenční rámec pro interpretaci hlubšího významu uměleckých děl“ [Kroupa 2010b: 255].

Autonomní metody a přístupy se vyvíjejí od vzniku dějin umění jako disciplíny a řeší ústřední umělekohistorický problém: historické zařazení, analýzu a interpretaci uměleckých děl, jejich autorů, objednavatelů a různorodých funkcí a kontextů uměleckého díla. Pokud jsou např. antropologické nebo kulturně historické přístupy těsně spjaté s výzkumem uměleckých děl, řadí se mezi umělekohistorické autonomní přístupy.

Vedle autonomního umělekohistorického směru imago-kulturního výkladu se paralelně rozvíjel heteronomní historický směr zkoumání obrazů, reprezentovaný např. holandským historikem Johanem Huizingou [1999, 2010]. Huizinga chápal

umělecké dílo jako kulturní předmět a uznával za důležité pro jeho vznik a trvání nejen podněty z oblasti umění, ale i z historického, společenského, psychologického, tedy obecně humanistického prostředí. Otevíral tak cestu k širšímu užítí heteronomních metod a přístupů, tedy přístupů humanitních a společenských věd. Na Huizingův výklad navazovali představitelé francouzské historické školy Annales, kteří za nejdůležitější část historikovy práce považovali „formulaci problému“. Tato formulace se měla stát součástí řešení problému, který se pak mohl řešit interdisciplinárně. Od sedmdesátých let 20. století pak francouzští stoupenci této historické školy opouštěli původní záměr sepsání „totálních dějin“ a obraceli pozornost k etnologii a dějinám každodenního života, dějinám mentalit, mikrohistorii, historické (kulturní) antropologii, výzkumu kolektivní a kulturní paměti a dějinám kultury. Následovali je historici britští, ruští, polští i čeští a slovenští. Peter Burke o tom píše jako o „kulturním obratu“. V důsledku toho došlo i ke sblížení historie a dějin umění (podrobně viz [Kroupa 2010b: 265–273]). V souvislosti s heteronomním imago-kulturním přístupem se pracuje např. s pojmy: „sociální imaginace“ nebo „kolektivní představa“, „vizuální konvence“, „prožívání světa“ apod. a je zdůrazňován vztah k textům. Zároveň se však v dějinách umění probírá vztah k vizuální kultuře a k jiným disciplínám zkoumajícím obraz.

Heteronomní přístupy v rámci uměleckohistorického výzkumu mají podle Kroupy dvojnásobný význam. Jsou součástí jiných disciplín, spojeny s jiným „řemeslem“, utvořily se a fungují v jiném disciplinárním a diskurzivním poli, objasňují původně jiný předmět. S jejich pomocí píší (hovoří) o uměleckých dílech historici, sociologové, psychologové, teologové, přírodovědci aj. Přesto mohou být k řešení konkrétních otázek přeneseny do dějin umění, když historik umění reaguje na otázky nebo zjištění jinak zaměřeného badatele, anebo když mu autonomní přístupy dějin umění neposkytují vhodné přístupy a potřebná řešení k výkladu uměleckého díla. Význam heteronomních metod v dějepisu umění by však podle Kroupy měl pomoci přiblížit se problému

dějin umění nikoli jinak, ale z jiné strany a objasnit kontextuální interpretaci uměleckých děl. S odvoláním na E. Gombricha zdůrazňuje, že nově kladené otázky interdisciplinární povahy by měly být řešeny nikoli „interdisciplinárně“, ale z pozice vlastní disciplíny. Pokud se historik umění dívá od svého konkrétního výzkumu uměleckého díla na společnost, habitus, mentality, jazyk či gender, měl by přístupy a znalosti odlišných disciplín určitým způsobem pozměnit nebo podle Bouguerova principu „oddálit“, aby byly souměřitelné s uměleckohistoricky autonomním výzkumem uměleckého díla [Kroupa 2010b: 263–264].

Literatura

- BAKOŠ, Ján, 2000. *Štyri trasy metodológie dejin umenia*. Bratislava.
- BAXANDALL, Michael, 2005. Umění, společnost a Bouguerův princip. In: *Vizuální teorie. Současné anglo-americké myšlení o výtvarných dílech*. Jinočany, s. 155–168.
- BELTING, Hans, 2000 (německy 1993). *Konec dějin umění*. Praha.
- BRANDI, Cesare, 2000 (italsky 1977). *Teorie restaurování*. Kutná Hora.
- BURKE, Peter, 1996 (anglicky 1972). *Italská renesance. Kultura a společnost v renesanční Itálii*. Praha.
- GOMBRICH, Ernst, 1972. Aims and Limits of Iconology. In: *Symbolic Images*. London, s. 1–25.
- GOMBRICH, Ernst, 1956. *Raffael's Madonna della Sedia*. Oxford University Press.
- HUIZINGA, Johan, 1999, 2010 (holandsky 1919). *Podzim středověku*. Praha; Praha-Litomyšl.
- Iconclass v současné době udržuje Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (Nizozemský institut pro dějiny umění). Online browser iconclass vyvíjí: Henri van de Waal Foundation.
- KROUPA, Jiří, 2010. *Školy dějin umění. Metodologie dějin umění 1*. Brno. (Citováno jako 2010a)

- KROUPA, Jiří, 2010. *Metody dějin umění. Metodologie dějin umění 2*. Brno. (Citováno jako 2010b)
- PANOFSKY, Erwin, 1981, 2013 (anglicky 1955). *Význam ve výtvarném umění*. Praha.
- PREZIOSI, Donald, 1998. *The Art of Art History. A Critical Anthology*. Oxford-New York.
- ROYT, Jan, 2009. *Lexikon biblické ikonografie*. Dizertační práce KTF UK.
- VITRUVIUS, Pollio Marcus, 2010. *Deset knih o architektuře*. Praha.

Historická sociologie

Jiří Šubrt

Úvod

V posledních čtyřech desetiletích jsme svědky toho, že se na světové odborné scéně dynamicky rozvíjí obor označovaný jako „historická sociologie“ nebo také jako „historická srovnávací (komparativní) sociologie“. Je to obor, který má své klasické autory (Weber, Elias aj.) i významné badatelské osobnosti dneška (Eisenstadt, Tilly, Skocpol, Mann, Wallerstein). Během zmíněného období v něm bylo publikováno velké množství nových, mnohdy široce diskutovaných poznatků a myšlenek. Obor má svá odborná periodika (*Journal of Historical Sociology* vychází od r. 1988), odborná fóra i zastoupení v rámci Mezinárodní sociologické asociace ISA (*Working group 02 Historical and Comparative Sociology*). Je reprezentován obsáhlou vědeckou literaturou, řadou učebnic [Abrams 1982; Skocpol 1985; Smith 1991; Szakolczai 2000; Bühl 2003; Schützeichel 2004; Romanovskij 2009] a také pracemi slovníkového charakteru [Delanty – Isin 2003]. V České republice bylo během krátké doby vydáno několik přehledových knižních monografií [Šubrt 2007; Arnason 2009; Havelka 2010; Šubrt – Arnason 2010; Arnason 2010]. Obor má své zastoupení v rámci Masarykovy české sociologické společnosti (*Sekce historické sociologie*), má svůj odborný časopis *Historická sociologie*. Na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze existuje pracoviště historické sociologie, které zahájilo výuku oboru v rámci magisterského navazujícího studia v akademickém roce 2009/2010; od r. 2012/2013 realizuje rovněž doktorský studijní program.

Je nutné zdůraznit, že historickou sociologii nelze chápat jako nějaké hybridní spojení historie a sociologie. Je to obor vycházející z předpokladu, že obecným předmětem sociologie je historická, časoprostorově determinovaná sociální realita. Přijetí tohoto ontologického předpokladu má důsledky jak pro sociální teorii, tak i pro strategie sociologického výzkumu, neboť obojí má být orientováno nejen na analýzu přítomnosti, nýbrž i minulosti. V souladu s touto premisou tedy nelze historickou sociologii definovat jako speciální sociologickou disciplínu, nýbrž jako specifickou teoretickou a metodologickou perspektivu, jež je relevantní jak pro obecnou sociologii, tak pro speciální sociologické disciplíny. Je to obor, který se výrazným způsobem zaměřuje na dlouhodobé sociální procesy, jakož i na analýzu rozdílů a podobností různých dějinných období.

Klíčovým tématem historické sociologie je modernizace, k jejímuž zkoumání se přistupuje na základě tří předpokladů: 1) moderní společnosti a modernizační procesy jsou zakotveny v dlouhodobé historii, tzn., jsou ovlivňovány určitými tradicemi a dědictvím, 2) na charakter a vývoj moderních společností má vliv, někdy i rozhodující, charakter konkrétních historických konstelací, 3) modernizaci je nutné nahlížet procesuálně a komplexně v rozmanitých variantách jejích cest (nikoli tedy jen jako prosazení určitých abstraktních zákonitostí).

Dalšími tématy soudobé historické sociologie jsou otázky sociální změny, civilizační analýzy, náboženské a kulturní plurality, utváření států a národů, formování světového systému, integračních a dezintegračních procesů a globalizačních trendů, které jsou sledovány prostřednictvím rozsáhlé komparativní analýzy zahrnující širokou teritoriální perspektivu a velmi dlouhé časové intervaly. Historická sociologie dnes představuje velmi rozmanitý a vnitřně diferencovaný obor, který se snaží rozvíjet obecnou teorii, má řadu teorií speciálních, rozbíhá se do řady specializovaných směrů a rozvíjí výzkum i na empirické úrovni. Její studium není nějak úzce oborově orientované a není ani založeno na nějaké jedné teorii či metodě. V teoretické části je zdůrazňována

multiparadigmatičnost oboru, ve výzkumné oblasti zase pluralita metodologických přístupů. Typické jsou pro ni interdisciplinární přesahy do jiných oborů, v první řadě do historie, ale také do antropologie, politologie a ekonomie.

Sociologie a historie: komplikovaný vztah

V knize *Central Problems in Social Theory* vyslovil její autor Anthony Giddens [1979: 230] myšlenku, že pro rozlišení sociálních věd a historie neexistují ani logické, ani metodologické důvody. K tomuto tvrzení se krátce nato přihlásil vlivný představitel britské historické sociologie Philip Abrams [1982: 2], který pod jeho vlivem zformuloval tezi, podle níž historie a sociologie jsou a vždy byly jednou a tou samou záležitostí. Giddens sám se pak pokusil vyargumentovat toto stanovisko ještě jednou ve své patrně nejdůležitější teoretické práci *The Constitution of Society* (1984 [1988]). Autor konstatuje, že neexistuje nic, co by dokázalo odlišnost mezi historickými a sociálními vědami dostatečně racionálně zdůvodnit. „Historický výzkum je sociálně vědní výzkum a naopak.“ [ibid.: 416] Pokud tu nějaká hranice existuje, pak je to hranice daná dělbou práce na společném předmětu, nikoli však důvod pro logický či metodologický rozkol.

Už na začátku 80. let 20. století Philip Abrams [1982: 300] prohlašoval, že během dvou posledních desetiletí došlo v historických vědách ke zveřejnění takových „teoreticky sebevědomých“ prací, které jednoznačně ukázaly, že představa, podle níž má být sociologie teoretická a historie deskriptivní, je přežitek; čím více se podle tohoto autora prohlubuje teoretická dimenze historické vědy, tím více se stává zřejmějším, že setrvávání zbytku profesionálních historiků na stanovisku, podle něhož není teorie součástí jejich oboru, je nadále neúnosné. Dodejme, že i když během posledních let k určitému přiblížení mezi historií a sociologií skutečně došlo (a to zejména zásluhou historické sociologie), není možné přehlížet skutečnost, že komunikace a kooperace mezi oběma disciplínami je stále velmi komplikovaná a příliš se neprohlubuje.

Máme-li v plné šíři pochopit, z čeho dnešní stanoviska k otázce vzájemného vztahu mezi sociologií a historií pramení, je třeba si připomenout, jakou má celý tento složitý problém minulost. Oporu pro tento záměr můžeme nalézt zejména v díle Petera Burka [1989: 12–34], který se vrací nazpět do 18. století, aby připomněl dobu, v níž někteří sociální teoretikové, jako např. Charles-Louis Montesquieu (1689–1755), Adam Ferguson (1723–1816) či John Millar (1753–1801) tvořili práce, které svým zaměřením představují významný příspěvek jak k oboru historie, tak i k dějinám předsociologického myšlení. V té době ještě nebylo problémem, aby politická historie, sociální historie a předsociologické myšlení ve spisech jednotlivých autorů koexistovaly a vzájemně se propojovaly. Dokladem toho je např. i dílo, jež vytvořil britský historik Edward Gibbon (1737–1794), či v pozdější době francouzský historik Jules Michelet (1798–1874).

Od poloviny 19. století však dochází k významným proměnám. Dominantním se v té době stává přístup prosazovaný německým historikem Leopoldem von Rankem (1795–1886), podle kterého má být historická věda založená na systematickém a kritickém výzkumu pramenů, jehož cílem je ukázat, jak to v minulosti „vlastně bylo“ (*zu zeigen, wie es eigentlich gewesen*) [Wiersing 2007: 369]. Rankovské dějepísctví se v důsledku tohoto zaměření orientovalo na politické dějiny, které mohly být studovány na bázi oficiálních dokumentů nejlépe. Této tendenci navíc nahrávala i skutečnost, že k opravdové profesionalizaci historie dochází teprve v tomto čase, kdy vznikají první odborné ústavy a periodika. To, co bylo ze strany vlád v jednotlivých zemích finančně podporováno, bylo psaní dějin, které mohly sloužit jako nástroj propagandy a státní výchovy občanů. V této situaci začaly být práce sociálních a kulturních historiků posuzovány jako neuspořádané, nedostatečně vědecké a neslučitelné s novými profesními standardy. Je to mj. i případ Jacoba Christopha Burckhardta (1818–1897), jehož práce *Kultura renesance v Itálii* (1860) se v době svého vzniku neseťkala s úspěchem a jako velké a významné dílo byla uznána teprve dodatečně. Určitou výjimku představoval ve Francii historik (a učitel Émila Durkheima) Numa Denis Fustel

de Coulanges (1830–1889), jehož kniha o antické obci *La Cité antique* (1864) získala respekt, přestože spojovala historickou a sociologickou perspektivu. V Německu naopak narazil na tvrdou kritiku a neporozumění Karl Lamprecht (1856–1915), který se proti panujícímu individualismu a víře, že dějiny dělají velcí mužové (Heinrich von Treitschke), pokusil postavit sociální, hospodářské a kulturní dějiny [Wiersing 2007: 474–477].

Už od 19. století se mnozí historikové odklánějí od sociologie proto, že je pro ně příliš abstraktní, zjednodušující a neschopná postihnout jedinečnost konkrétních událostí. Do teoreticko-metodologické roviny byl pak tento problém přenesen německými filozofy, Wilhelmem Diltheyem (1833–1911), Wilhelmem Windelbandem (1848–1915) aj. [Käsler 1978: 142–162]. Dilthey vyzvedl rozdíl mezi přírodními vědami, které usilují o vysvětlení (*erklären*) „zvnějšku“, a vědami humanitními (*Geisteswissenschaften*), jejichž cílem je „vnitřní“ porozumění (*verstehen*). Windelband označil přírodní vědy jako „nomotetické“, směřující k odhalení všeobecných zákonů, a humanitní vědy jako „idiografické“, mající za úkol líčit jednotlivé, jedinečné události. Mnozí sociologové tuto hranici mezi idiografickými a nomotetickými vědami posunuli a spojili ji s rozdílem mezi historií, jejíž myšlení je orientováno partikulárně a popisně, a sociologií, jejímž úkolem je dospívat k zobecnění. Pro historii se naopak sociologie stává jakousi pseudo-vědou, která využívá metody, jež jsou vhodné ke zkoumání přírody, avšak nikoli lidských dějin.

Zatímco v německy mluvících zemích se na přelomu 19. a 20. století odvážilo vybočit z rankovského rámce jen velmi málo historiků (pokus Karla Lamprechta se nesetkal s pochopením), v jiných zemích se postupně začali objevovat historikové, kteří se zasloužili o rozvoj sociálních dějin. Ve Spojených státech sehrál významnou roli Frederick Jackson Turner (1861–1932), jenž se pokusil objasnit výjimečné postavení Ameriky z hlediska hranic, které nejsou v jejím případě vedeny mezi státy, nýbrž mezi „civilizací“ a „divočinou“. James Harvey Robinson (1863–1936) vyzvedl proti politickým dějinám oblast sociálního, vědeckého

a intelektuálního vývoje. Charles Austin Beard (1874–1948) interpretoval (ovlivněn Marxem) americkou občanskou válku jako konflikt mezi industrializovaným severem a agrárním jihem. Ve Francii připravoval nástup nové historické školy François Simiand (1873–1935), který podrobil kritice redukci dějin na historické události a velké osobnosti. Belgičan Henri Pirenne (1862–1936) rozvíjel sociální a hospodářské dějiny Evropy. Dílo holandského badatele Johana Huizingy (1872–1945) věnované pozdnímu středověku znamenalo významný příspěvek ke kulturním dějinám.

Sociologie se v 19. a na počátku 20. století zajímala nejen o současnost, ale i o minulost. Dimenze dějin představovala v této době u Augusta Comta, Herberta Spencera, Karla Marxe, Émila Durkheima, Maxe Webera, Georga Simmela, Vilfreda Pareta aj. podstatnou integrální složkou jejich sociologických koncepcí (v případě Webera je vazba na historii nejsilnější, lze dokonce hovořit o tom, že jeho sociologie je historií podřízena). V myšlení mnoha sociologů této doby ještě převažovala víra v teorii pokroku a také představa, že dějiny nejsou jen nějakým nahodilým sledem událostí, nýbrž že je v nich možné odhalit zákony historického vývoje (Karl R. Popper to později bude kritizovat jako „historicismus“). Ambice mnohých sociologických koncepcí dějin byly značné a spolu s tím šel často ruku v ruce i přezíravý postoj k historii, která jakoby se utápěla ve zbytečných detailech a nedokázala své poznání náležitě uspořádat. Pokud byl v takovém přístupu historií přiznáván nějaký význam, pak snad jedině jako zdroji materiálu pro srovnávací sociologická studia [Burke 1989: 19].

Spekulativní charakter teorií společenského vývoje, které vznikly v 19. a na počátku 20. století, nepochybně významnou měrou ovlivnily skutečnost, že v dalším vývoji sociologického myšlení došlo ke zdatelnému odklonu od studia dlouhodobé sociální dynamiky (i když ne k absolutnímu; výjimky existovaly, např. Pitirim A. Sorokin). V sociologii se výrazně prosadila tendence rozpracovávat modely společnosti v klidovém stavu a orientovat se na analýzu dat vypovídajících o současnosti (Norbert Elias později označí tuto tendenci jako „ústup sociologie k přítomnosti“). Jestli-

že až do této doby byly hlavním zdrojem takových dat především oficiální statistiky, nyní se začínají, a to především ve Spojených státech, bouřlivě rozvíjet metody vlastního empirického výzkumu (chicagská škola, Gallup, Lazarsfeld a mnozí další). Spolu s rostoucí profesionalizací sociologie narůstá její sebevědomí a zároveň i distance od historie. Přístupy historických věd přestávají být v sociologii považovány za relevantní a jejich poznatky už nejsou přijímány ani jako „surovina“ pro sociologické analýzy.

20. léta 20. století přináší ovšem významný posun i do oblasti historie. Je spojen s nástupem školy *Annales* (podle časopisu *Annales d'histoire économique et sociale*), u jejíhož zrodu stáli dva profesori univerzity ve Štrasburku Lucien Febvre (1878–1956) a Marc Bloch (1886–1944). Ti odmítli tradiční nadvládu politických dějin a usilovali o to, aby na jejich místo bylo dosaženo zkoumání dějin ve velmi širokém pojetí. Přejímali přitom inspiraci i od sousedních disciplín; nechali se ovlivnit durkheimovskou sociologií, a zejména pak nastupujícím strukturalismem. Zatímco v období před druhou světovou válkou představovali *Annales* pouze jakýsi okrajový proud, po roce 1945 se z nich stala velmi významná a vlivná škola, na jejímž rozvoji se v druhé generaci podílel Febvřův žák Fernand Braudel (autor monumentálního díla *La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.*, vydaného v r. 1949) a v třetí generaci již hodně rozrůzněné seskupení historiků (reprezentujících tzv. *nouvelle histoire/new history*, pro níž je mj. charakteristický poměrně značný zájem o dějiny každodennosti), mezi kterými nalezneme taková jména, jako Georges Duby, Jacques le Goff, Emmanuel Le Roy Ladurie, Phillippe Ariès, Mona Ozouf, François Furet aj.

Přestože se sociologie a historie od sebe v průběhu 20. století hodně vzdálily, k jejich naprostému oddělení nikdy nedošlo. Zásluhu na tom má badatelská orientace, pro niž se dnes razí souhrnné označení „historická sociologie“ (v americké literatuře se setkáváme také s pojmem „historicko srovnávací/komparativní sociologie“). Soudobí autoři, kteří se k ní hlásí (jako například Dennis Smith [2006: 191]), soudí, že se jedná o disciplínu, kte-

rá má své předchůdce (Hume, Smith, Ferguson, Montesquieu, Tocqueville) a k níž lze přiřadit i dílo otců zakladatelů sociologického myšlení (Marx, Weber, Durkheim). Německý autor Rainer Schützeichel [2004] začleňuje do dějin historické sociologie také tzv. „výmarskou školu“ (Alfred Weber, Werner Sombart, Alfred von Martin, Eduard Heimann, Franz Oppenheimer, Emil Lederer, Karl Polanyi, Hans Freyer, Adolf Löwe) z období mezi dvěma světovými válkami. K dalším osobnostem patří Karl Mannheim, který uplatnil historickou perspektivu v oblasti sociologie vědění.

Ve Spojených státech Robert K. Merton inspirován Maxem Weberem zkoumal v práci *Science, Technology and Society in Seventeenth Century England* (1938 [1970]) vliv anglického puritanismu na rozvoj přírodních věd. Pitirim A. Sorokin publikoval v letech [1937–1941] dílo *Social and Cultural Dynamics*; George C. Homans zveřejnil v r. [1941] studii *English Villagers of the Thirteenth Century*. Ve všech uvedených případech šlo o významné práce, jejichž autorům bylo společné to, že v nich postupovali proti proudu, který se v té době stával v americké sociologii dominantním.

V USA v této době propagoval Maxe Webera a jeho historicko-sociologickou perspektivu Reinhard Bendix. Nejznámějším Bendixovým dílem je *Nation-Building and the Citizenship* (1964 [1996]), v němž věnoval pozornost historickým procesům vývoje vztahů mezi státem a občany v průběhu budování národa. Tuto problematiku zkoumal na příkladu západní Evropy, Ruska, Japonska, Indie. Na základě této komparace Bendix vyvozuje, že různé typy společností mohou na podobné problémy reagovat rozdílným způsobem. Každá národní kultura je výsledkem konfliktů, jimiž v minulosti prošla, a je formována elitami, které se střídaly v jejím čele.

Další zásluhu na přiblížení sociologie a historie lze připsat badatelům, kteří vycházejí z okruhu Parsonsova strukturního funkcionalismus. Robert Neelly Bellah publikoval v roce 1957 [1969] práci *Tokugawa Religion*, v níž se pokusil odhalit japonský ekvivalent protestantské etiky. Neil Smelser se v knize *Social Change in the Industrial Revolution* [1959] zaměřil na otázku sociální změny, kterou studoval na příkladu vývoje bavlnářského průmyslu v době

anglické průmyslové revoluce. Zájem o historickou perspektivu lze nalézt také v díle Seymoura Martina Lipseta (*The First New Nation* [1963]). Talcott Parsons rozvinul v 60. letech teorii sociální evoluce založenou na koncepci zvyšování adaptivní schopnosti systému prostřednictvím jeho funkcionální diference; dokladem tohoto úsilí jsou publikace *Societies: Evolutionary and Comparative Perspective* (1966 [1971a]) a *The System of Modern Societies* [1971b].

Teprve v polovině 70. let 20. století se dočkalo širokého uznání dvousvazkové dílo *Über den Prozeß der Zivilisation* [1976, 2006, 2007], které vytvořil Norbert Elias v době před druhou světovou válkou. V perspektivě historické sociologie bývají jako komplement Eliasových přístupů nahlíženy studie Michela Foucaulta orientované na problematiku dějinných proměn moci, vědění a jejich vzájemného vztahu [1999, 2000]. Jako „německý Foucault“ bývá někdy označován historik Reinhart Koselleck, jenž se zabýval dějinami pojmů – *Begriffsgeschichte* [2006] a jako editor řídil tvorbu monumentálního osmisvazkového díla *Geschichtliche Grundbegriffe* [1972–1997]. Na pomezí mezi historií kultury a sociologií vědění se pohybuje britský historik Peter Burke [1989, 2007]. Do této oblasti lze přiřadit i mnohé práce Ernesta Gellnera, zejména díla věnovaná otázkám nacionalismu [1993, 2002] a obecným otázkám struktury lidských dějin (*Plough, Sword and Book* [2001]).

V americké historické sociologii sehrával od druhé poloviny 60. let významnou roli levicově orientovaný Barrington Moore, který ve svém díle *Social Origins of Dictatorship and Democracy* [1967] rozlišil tři historické cesty k modernitě: buržoazní revoluci (Anglie, Francie, Spojené státy), konzervativní revoluci (Prusko, Japonsko) a rolnickou revoluci (Rusko, Čína). Dnes se v odborné literatuře hovoří již o „nové historické sociologii“, která je spojována zejména se třemi jmény: Ch. Tilly, T. Skocpolová a M. Mann [Spohn 2005]. Českému čtenáři je z nich patrně nejznámější Charles Tilly (v roce [2006] byla vydána v českém překladu Tillyho práce *Politika kolektivního násilí*), žák Barringtona Moora a autor velké řady knižních děl, z nichž lze zmínit např. *The Vendée: A Sociological Analysis of the Counter-Revolution of 1793* [1973] a *Coercion, Capital*

and European States AD 900–1990 [1995]. Rovněž Theda Skocpol je žákyní Barringtona Moora, což se zřetelně odráží v její práci *States and Social Revolutions* [1979] věnované komparativní analýze revolucí ve Francii, Rusku a Číně. Michael Mann je autorem monumentálního čtyřsvazkového díla *The Sources of Social Power* [1986, 1993, 2012], v němž se zabývá vývojem v oblasti sociální moci a mocenských konfigurací; v r. [2005] vydal titul *The Dark Side of Democracy* zaměřený na problematiku genocidy.

Významnou kapitolu historické sociologie představují soudobé koncepce světového systému, civilizační plurality a modernizační mnohotvárnosti. Analýza světového systému Immanuela Wallersteina [1974, 1980, 1989, 2011] je rozvíjena především na základě dvou inspiračních zdrojů, z nichž jeden představuje neomarxismus a jím rozvinutá teorie závislosti (*dependency theory*) pracující s pojmy „centrum“ („jádro“) a „periferie“, druhým je Braudelovo pojetí historické vědy. Srovnávacímu výzkumu civilizací se od 60. let 20. století věnuje Shmuel Noah Eisenstadt. Tento izraelský sociolog, který stál v 60. letech na pozicích strukturního funkcionalismu, publikoval v té době rozsáhlou studii věnovanou srovnávací analýze politických systémů předindustriálních říší [Eisenstadt (1963) 1969]. Poté se přeorientoval na problematiku civilizací osové doby [Eisenstadt 1986] a později na tomto základě rozvinul koncepci „rozmanitých“ modernit (*Multiple Modernities*) [Eisenstadt 2000, 2007]. Z obdobné perspektivy se k otázkám vývoje civilizací a modernizační mnohotvárnosti staví také Johann Pall Arnason [2003, 2005].

Knihy výše uvedených autorů mají většinou interdisciplinární charakter a jsou příkladem toho, jak lze právě díky překračování úzkých oborových hranic dospívat k novým, originálním poznatkům. Zejména tyto interdisciplinární přístupy se dnes stávají jedním z charakteristických znaků soudobé historické sociologie. I když hlavní tón udávají velké, ambiciózní projekty, celé předmětné pole tohoto oboru se jimi rozhodně nevyčerpává. Vedle nich tu existuje i řada dílčích, specifických výzkumných oblastí [Bühl 2003; Delanty – Isin 2003; Schützeichel 2004; Šubrt 2007; Havelka 2010]. Součástí oboru je zkoumání integračních

a dezintegračních procesů, vztahů kontinuity a diskontinuity, náboženské a kulturní plurality, propojování globálního a lokálního, identifikace šancí a rizik sociálního vývoje, analýza konfliktních situací a možností jejich překonávání. Specifickou výzkumnou oblast představuje problematika kolektivních mentalit, sociální paměti a kulturního traumatu.

Civilizační teorie Norberta Eliase jako příklad historicko-sociologické koncepce

Významnou kapitolu v historické sociologii 20. století představuje teorie civilizačního procesu Norberta Eliase. Eliasovo působení a jeho dílo je nutné vidět v určitých dobových kontextech. Elias (nar. 1897) po promoci v Breslau strávil období let 1925–1930 v Heidelbergu u Alfreda Webera, který se zabýval kulturními dějinami a sociologií kultury. V Heidelbergu se Elias seznámil s K. Mannheimem, za kterým v r. 1930 odešel na univerzitu do Frankfurtu nad Mohanem. V r. 1933 bylo Eliasovi z důvodu jeho židovského původu zabráněno se ve Frankfurtu habilitovat a on odjíždí do emigrace, nejprve do Paříže a v r. 1935 do Londýna. V atmosféře začínající války vychází v r. 1939 ve Švýcarsku první vydání jeho díla *O procesu civilizace (Über den Prozeß der Zivilisation)*, prakticky bez ohlasu. V Anglii našel Elias práci v oddělení pro výchovu a vzdělávání dospělých na Londýnské univerzitě. Od r. 1954 přednášel na univerzitě v Leicesteru. Jako profesor pracoval v letech 1962–1964 v Ghaně, v západní Africe. Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let hostoval na řadě univerzit v Holandsku a Německu. Na sklonku života se jeho domovem stal Amsterdam, kde v r. 1990 zemřel.

Problematiky civilizačního procesu se Elias výrazně dotkl již ve svém habilitačním spisu *Der höfische Mensch*, věnovaném sociologickému zkoumání dvorské absolutistické společnosti Francie 17. – 18. století. Zkoumal zde problematiku struktury moci a jejího symbolického řádu, vztahy na královském dvoře a racionalitu dvorského způsobu života [Elias 1983].

Byl při tom veden snahou kriticky se vyrovnat s koncepcemi dlouhodobých sociálních procesů, obsaženými v marxismu a kulturní teorii. Soudil, že obecná teorie lidské společnosti vyžaduje empiricky testovatelný model dlouhodobého sociálního vývoje a změny. Proti dosavadním přístupům, kterým vytýkal spekulativnost a doktrinářství, prosazoval procesuální model založený na detailní empirické analýze. Ačkoliv se tehdejší německá sociologie otázkou přechodu z feudální do industriální společnosti zabývala, výzkum interdependenčních struktur a specifické racionality feudální a dvorské společnosti chyběl.

Hovoříme-li o procesu civilizace, je třeba poznamenat, že v Německu se v té době určitým způsobem odlišovaly pojmy kultura a civilizace. Toto rozlišení nacházíme už u Immanuela Kanta, který civilizaci ztotožňoval s dobrými způsoby a společenskou vybroušeností, zatímco kulturu spojoval s uměním, vědou a mravností. V německé tradici se pak více než jedno století dávala civilizace do souvislosti s Francií a byla jí přisuzována určitá vnějškovost, povrchnost, vyumělkovanost a módnost. Kultura naproti tomu byla považována za „německou“, byla reprezentována především duchovní vzdělaností a jejím hlavním nositelem měla být německá střední třída [Ringer 1987: 84–86]. Alfred Weber, u kterého Elias v druhé polovině dvacátých let studoval a pracoval, označoval oblast svého odborného zájmu výrazem sociologie kultury (*Kultursoziologie*). Orientace Norberta Eliase na civilizační proces měla v sobě tedy mj. i provokativní nádech.

Dílo *O procesu civilizace* nese podtitul *Sociogenetické a psychogenetické studie*. Pojem psychogeneze vyjadřuje dlouhodobý vývoj osobnostních struktur člověka a způsobů jeho chování, sociogeneze označuje vývoj společenských struktur nerovnosti, moci a řádu. Elias ukazuje, že oba vývojové procesy jsou oboustranně závislé. Výsledkem tohoto syntetického pohledu jsou dvě vzájemně související teorie: civilizační teorie, vztahující se na změny týkající se osobnosti a chování (je obsahem především 1. dílu) a teorie utváření státu (2. díl).

Při zkoumání civilizačního procesu v západních společnostech použil Elias poměrně neobvyklý studijní materiál, středověké spisy o slušném chování, dobrých mravech a způsobech, epickou literaturu a dobové obrazové výjevy. Zabýval se způsoby při stolování, tělesnými úkony, jako je smrkání či plivání, chováním v ložnici, vztahy mezi mužem a ženou, životem rytířů. V raném středověku je chování méně regulováno (jí se prsty, smrká se do dlaní, plive se pod stůl apod.) a je více určováno spontánními afekty a pudy (projevujícími se např. v agresivitě rytířů). Toto chování se mění během středověku jen málo, teprve konec středověku přináší zjemnění (příkladem může být používání vidličky při stolování). Novou kvalitu je možné zaznamenat v období renesance, kdy nejen že způsoby doposud běžné jsou prohlášeny za „necivilizované“ a nevhodné, ale celá otázka nabývá jiný charakter: Dochází ke sledování vlastního chování se záměrem regulovat ho podle nových předpisů. Na základě sledování druhých se pak usuzuje na jejich motivy a záměry. Lidé formují sami sebe s větším uvědoměním než ve středověku. Z pozorování sebe a ostatních se vytváří nový vztah člověka k člověku, nová integrační forma [Elias 1976, I: 101–102]. Tento proces během 17. století akceleruje a vrcholí v etiketě dvorské společnosti.

Nejde tu ovšem o pouhé gradující zjemňování. Regulace chování je především výsledkem procesu modelování osobnosti, tedy psychogeneze. Pro tento proces je charakteristické neustálé potlačování pudů a afektů v lidském chování. Vytvářením specifických standardů studu a trapnosti se kolem nich buduje neviditelná hradba. Posun v kontrole pudů a afektů se uskutečňuje nejprve nátlakem z vnějšku, ze strany druhých, ten však, má-li být trvalý, se musí přeměnit na sebezpřinucení (něm.: *Selbstzwang*, angl.: *self-constraint*), které funguje automaticky a nezávisle na situaci. Vytváří se psychická struktura, která může být ve freudovské terminologii označena pojmem Nadjá [Elias 1976, II: 96] a které se v běžné řeči říká např. svědomí. Je to struktura, která je jako určitý aparát sebekontroly osvojována socializací.

Lidé nejsou civilizovaní od přírody, ale jsou od přírody disponováni k seberegulaci momentálních, pudově a afektuálně podmíněných impulsů chování nebo, jak Elias v návaznosti na Freuda konstatuje, k jejich sublimatorické přestavbě a k přeorientování z primárních na sekundární cíle. Lidem je zkrátka vlastní určitá přirozená měnlivost. Bez tohoto, biologicky předem daného civilizačního potenciálu by civilizační procesy nebyly možné. Společenský tlak k sebezpřinucení a k naučení se individuální seberegulaci, odpovídající měnlivým společenským civilizačním vzorům, to jsou podle Eliase „sociální univerzálie“, se kterými se setkáváme ve všech lidských společnostech.

Vzájemnou závislost psychogeneze a sociogeneze Elias demonstruje např. na problematice agresivity. Historické zdroje ukazují obraz rytířů, kteří svůj život trávili tím, že plundrovali, ničili, loupili, zabíjeli, mržčili a mučili nevinné. To patřilo k akceptovaným standardům společnosti válečníků. Silnější afektivita chování a spontánní, afekty řízená agresivita odpovídala společnosti, která se nacházela na nízké úrovni řádu a integrace, a v níž ohrožení, náhlé případy a loupežné vraždy byly na denním pořádku [Elias 1976, I: 267–269]. V pacifikované společnosti naproti tomu má jedinec tolik jistoty, že se sám může zříci násilí. Společenská regulace je zde vykonávána formou státního monopolu na výkon násilí. To vytváří v individuální rovině předpoklad pro psychickou regulaci, pro kontrolu afektů a blokování agresivních impulsů.

V Evropě raného středověku neexistovaly státy a národy v podobě jednotných, uzavřených a stabilních sociálních útvarů [Elias 1976, II: 16]. Říše, které vznikaly díky militaristickému dobývání, se vlivem odstředivých tendencí neustále rozpadaly. Panovníci ještě nedisponovali takovými prostředky panství, které jsou potřebné k ovládnutí rozsáhlého teritoria. Protože dominovalo zemědělské naturální hospodářství, byla nejdůležitějším zdrojem půda a peníze obíhaly pouze v malém rozsahu. Nebyly také zdroje daní, které by umožňovaly financovat centrální mocenský aparát. Panovník proto musel delegovat dispoziční moc nad jednotlivými oblastmi na vazaly. Jejich služby odměňoval jediným

zdrojem, který měl k dispozici – půdou. Jako lenní páni byli tito vazalové na panovníkovi ekonomicky nezávislí a potřebovali jej pouze v případě vojenského ohrožení zvenčí. To u nich podněcovalo neustále snahy o osamostatnění, které jako odstředivé síly působily na rozpad říší. Dějiny středověku ukazují na neustálou oscilaci mezi centralizací a decentralizací.

Od 11. století, kdy už byla všechna hospodářsky využitelná půda rozdělena, dochází k rozvoji řemesel a následně i obchodu, roste vliv měst a měšťanstva. Tento diferenciační proces zvýšil úroveň závislosti mezi jednotlivými složkami společnosti, což vyvolalo potřebu integrujících infrastruktur, především peněz jako abstraktního směnného prostředku a práva jako nadindividuálně platného systému norem chování [Elias 1976, II: 81]. Sociogeneze státu vyrůstá ze vzájemné hry centralizačních a decentralizačních tendencí. Od 12. století začínají dostředivé síly postupně získávat nadvládu. Významnou roli v tomto procesu sehrává pohyb vedoucí od svobodných konkurenčních bojů k tvorbě monopolu. Velká část druhého dílu spisu *O procesu civilizace* se obšírně zabývá vývojem, který po dlouhé sérii konkurenčních vyřazovacích zápasů (na území Francie probíhaly např. až do 16. století) vyústil ve vznik mocných centrálních států.

Upevnění a monopolizace doposud značně rozkolísané moci panovníků je možné prostřednictvím vojenské síly – armády, kterou je možné financovat díky daním. Vymáhání daní naopak předpokládá militaristickou moc a zároveň také stabilní, fungující hospodářství. Teprve když je monopol půdy stabilizován díky monopolu moci a monopolu daní, je možné hovořit o státu v moderním slova smyslu. V zájmu dispoziční moci nad těmito monopoly je panovník nucen zřídit správní aparát. Ten vzniká a vyvíjí se na jeho dvoře. Čím větší je jeho moc, tím je tento aparát z funkčního hlediska složitější. Paradoxně tak ovšem panovníkovi dispoziční moc z rukou vyklouzává, neboť roste jeho závislost na správě. Projevuje se to mj. v tom, že nemůže volně disponovat s výnosy, které mu jeho monopol přináší, ale musí je v rostoucí míře rozdělovat mezi úředníky, spravující jednotlivé oblasti vlády. Elias

hovoří v této souvislosti o tendenci k faktickému zespolečenštění monopolu moci. Tyto procesy, jak již bylo naznačeno, mají určitou paralelu v rovině individuální kontroly afektů. Týká se to i osoby samotného panovníka. I on musí sama sebe přinutit k ovládnutí, neboť jinak by svým afektivním jednáním mohl nabourat složité interdependenční pletivo, které stabilizuje jeho stát.

Jestliže dříve se o přístup k určitým šancím (o přístup k půdě) bojovalo vojenskými prostředky, s centralizací a stabilizací státu dochází k tomu, že se boje o rozdělení šancí uvnitř tohoto celku přesouvají do roviny hospodářské [Elias 1976, II: 155]. Jednotlivé skupiny šlechty, kléru a nastupujícího měšťanstva stojí v tomto boji o přízeň panovníka, vliv, peníze a pozemkové vlastnictví proti sobě, a ovšem stejně jako dřív proti panovníkovi samému. Ten musí svoji pozici centrálního vládce a monopolisty i nadále bránit proti odstředivým tendencím. Zaujímá však takové místo, z něhož může konkurenční boje řídit ve svůj prospěch. Elias popisuje „královský mechanismus“ [Elias 1976, II: 240], spočívající v tom, že král využívá svoji moc rozdělovat k tomu, aby jednotlivé skupiny uvnitř státu rozehrál do takového postavení, v němž se jejich síly vzájemně opotřebovávají a ruší a v němž není žádná z nich tak silná, aby se obrátila proti němu. Zásadou panovníkova jednání je udržovat rovnováhu sil mezi všemi zúčastněnými stranami podle principu „rozděl a panuj“.

Křehká rovnováha sil a vysoká míra vzájemné závislosti souvisejí s posunem v oblasti kontroly afektů, která dosáhla vrcholu ve dvorské společnosti s jejím kodexem vybraného chování a jemných způsobů. Ty nejsou nějakým nadbytečným ornamentem, nýbrž něčím nutným ve společnosti, kde se šance rozdělují darováním, propůjčením, intrikami, pochlebováním a uplácením. Důležitým místem tohoto soupeření a zároveň i zjemňování je panovníkův dvůr, na kterém dochází k pacifikaci a zdvorštění dřívějších svobodných válečníků. Proces civilizace zasahuje zpočátku úzkou horní vrstvou, ale šíří se dále na celou společnost. U dvora se jako v modelářské dílně vytvářejí nové standardy chování, cítění a myšlení.

Mechanismy, které formují a stabilizují absolutistický stát, se hroubí v období, kdy společnost dospívá k takovému stadiu sociální diferenciaci, v němž široké vrstvy měšťanstva nemají zájem na udržování stavovských privilegií, neboť v nich spatřují rušivý element ekonomických procesů. Stát ve své existenci přetrvává s tím, že jeho monopoly, mocenský, daňový aj., jsou zespolečňeny *de facto* i *de iure*.

Charakteristickým rysem Eliasova sociologického myšlení je procesualita. Elias zdůrazňuje potřebu budování teorie sociálních procesů, která by diagnostikovala a vysvětlovala trendy ve vývoji společenských a osobnostních struktur. Sociální procesy chápe jako kontinuální, dlouhodobé změny probíhající v lidmi vytvářených figuracích. Jsou to procesy, které se odehrávají nezáměrně a neplánovaně a které svou dynamiku získávají z daných situačních konstelací.

K hlavním hnacím silám sociálních procesů patří napětí a konflikty související s monopolizací prostředků moci. Tyto procesy mají obvykle charakter vzestupu nebo poklesu (např. přibývajících nebo klesajících diferenciaci sociálních funkcí) a na rozdíl od biologického procesu evoluce jsou vratné. Elias hovoří o směrech sociálních procesů (nezávislých na tom, zda jsou hodnoceny jako „dobré“ nebo „špatné“) a o posunech a průlomech z jednoho procesuálního stupně do druhého (doprovázených přemístěním moci) [Elias 1992: 235].

Posuny různého druhu a různé intenzity mohou probíhat současně, přičemž změny v jednom směru mohou vytvářet prostor změnám v opačném směru. Např. převládající proces integrace může být provázen částečnou dezintegrací, nebo naopak dominantní proces dezintegrace může vést nejprve částečně a potom rozhodujícím způsobem k reintegraci na novém základě.

Jedním z kardinálních problémů Eliasova bádání, kterého si byl vědom již při práci na *O procesu civilizace*, je vztah mezi společností a individuem (naznačuje to ostatně i název jeho knihy *Společnost individuí/Der Gesellschaft der Individuen* vydané v roce 1987). Sociologické koncepce nechávají podle Eliase obvykle pro-

blém vztahu individua a společnosti nedořešený. Existují přitom dva extrémy: jeden postuluje individuum bez společnosti, druhý klade společenský systém proti individuům.

Soužití lidských jednotlivců se odehrává v určitých figuracích, které individua vzájemně vytvářejí. Lidé i figurace se proměňují, a i když jsou tyto proměny neoddelitelné a vzájemně provázané, jde o změny na různých úrovních a různého druhu. Jednotlivec může mít relativní autonomii vzhledem k určitým figuracím, ale pouze v extrémním případě (např. šílenec) může být nezávislý zcela. Figurace mohou mít ve vztahu k individuům, která je zde a nyní tvoří, také relativní autonomii, ale nikdy se nemohou obejít bez individuů vůbec.

Něco obdobného lze říci i o sociálních procesech: Individuální jednání vyrůstají ze sociálních procesů, které jsou již v chodu a které dávají jednotlivcům a jejich jednání větší či menší autonomii. To ovšem neznamená, že jsou tyto procesy na lidech a jejich jednání nezávislé: nebudou-li lidé jednat, nebudou tyto procesy probíhat. Relativní autonomie sociálních procesů se zakládá na stálém vzájemném střetávání jednotlivců a lidských skupin (s jejich cíli a záměry) a mimolidské přírody (do níž jsou lidé zasazeni) s jejími přírodními procesy. Z tohoto vzájemného propletení se vyvíjejí dlouhodobé procesy změn ve společenském životě lidí, které žádný člověk dopředu neplánoval a nepředpovídal.

Ačkoliv jsou neplánované, mají některé sociální procesy po staletí stejný, setrvalý směr (např. vzestup od menších k větším společenstvím). Elias soudí, že nelze hovořit o historické nutnosti nějakého společenského vývoje, nýbrž pouze o možnostech a pravděpodobnostech různého stupně. Mýtus a značný omyl vznikl tím, že sociálnímu vývoji byla připsána nutnost pokroku. Ke zvláštnostem sociálních procesů patří to, že sice mají směr, ale – podobně jako příroda – žádný účel a cíl. Ve vývoji lidstva vidíme rozsáhlý civilizační proces, který se ale neustále střetává s procesy proticivilizačními, a to od doby kamenné do dnešních dnů. Nelze se ovšem domnívat, že tento civilizační proces musí zůstat za všech okolností dominantní.

Závěrem

Jak bylo v předchozím textu ukázáno, historická sociologie je oborem, který v posledních desetiletích zaznamenává rozmach. Je to obor, jehož kořeny sahají do 19. století; v zásadě lze konstatovat, že všichni velcí zakladatelé sociologie – Comte, Marx, Spencer, Weber, Durkheim – byli historickými sociology, protože považovali minulost za integrální součást sociologického bádání. K radikálnímu rozchodu s historií došlo až v průběhu 20. století, kdy na dlouhou dobu převládl názor, že sociologové by se měli věnovat pouze současnosti a minulost zcela přenechat historikům. Zhruba od 60. let se v opozici vůči této představě formuje nová historická sociologie, která vychází z předpokladu, že současnosti nelze bez poznání minulosti porozumět. Velkým tématem historické sociologie je problém modernizace, formování moderních společností a cest, které k jejich utváření vedou. Co mají moderní společnosti společného, v čem a jak se liší, a jaké jsou dráhy jejich vývoje, dostatečně nepochopíme, pokud se na problém nepodíváme z historicko-sociologické perspektivy, jestliže si nepoložíme otázku, jak vypadala jejich dosavadní historická cesta, na jaké tradice navazují a jaké předpoklady rozvíjejí a budou rozvíjet. Jiným významným tématem historické sociologie je otázka formování státu a národů, konfliktů a násilné moci.

Historie a sociologie jsou disciplíny, které se obě zabývají lidmi a jejich společenským životem. V tomto ohledu by tedy měly mít k sobě poměrně blízko. V realitě tomu tak ale není. Mezi historickou vědou a sociologií existuje určitá komunikační bariéra, která se vytvořila v důsledku odlišného vývoje obou disciplín od 19. století. Kromě rozdílů teoretické a metodologické povahy hrají nezanedbatelnou roli také určité předsudky a stereotypy, se kterými vůči sobě zástupci obou věd často přistupují. Sociologové si mnohdy představují, že historikové jsou sběratelé historických kuriozit, které nemají pro dnešek valný význam, zatímco historikové si zase mohou myslet, že sociologové se snaží za každou cenu dospívat k zobecněním, a proto jim chybí smysl pro detail

a jedinečnost lidských událostí. Historická sociologie se snaží v rámci svého přístupu takové předsudky odstraňovat a vytvářet prostor pro navázání dialogu mezi historií a sociologií. V žádném případě to ale neznamená, že by se její představitelé domnívali, že hranice mezi oběma disciplínami by měla být zcela smazána. Sociální realita je natolik komplexní, že pro její poznání má každá z uvedených věd svůj opodstatněný význam. Zároveň ale platí i to, že v důsledku rozvinuté a prohlubující se specializace vznikají mezi jednotlivými vědními obory příkopy a hranice, které je nutné přemostovat, abychom mohli získat o realitě ucelený a nikoli jen fragmentarizovaný obraz.

Literatura

- ABRAMS, Philip, 1982. *Historical Sociology*. Shepton Mallet.
- ÁRNASON, Jóhann Páll, 2003. *Civilizations in Dispute: Historical Questions and Theoretical Traditions*. Leiden.
- ÁRNASON, Jóhann Páll, 2005. *Axial Civilizations and World History*. Leiden.
- ÁRNASON, Jóhann Páll, 2009. *Civilizační analýza: Evropa a Asie opět na rozcestí*. Praha.
- ÁRNASON, Jóhann Páll, 2010. *Historicko-sociologické eseje*. Praha.
- BELLAH, Robert N., 1969 (1957). *Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan*. New York.
- BENDIX, Reinhard, 1996 (1964). *Nation-Building & Citizenship: Studies of our Changing Social Order*. New Brunswick-New Jersey.
- BÜHL, Walter L., 2003. *Historische Soziologie: Theoreme und Methoden*. Münster.
- BURKE, Peter, 1989. *Soziologie und Geschichte*. Hamburg.
- BURKE, Peter, 2007. *Společnost a vědění: Od Gutenberga k Diderotovi*. Praha.
- COLLINS, Randall, 1999. *Macrohistory: Essays in Sociology of the Long Run*. Stanford, California.

- DELANTY, Gerard a ISIN, Engin F. (ed.), 2003. *Handbook of Historical Sociology*. London.
- EISENSTADT, Shmuel N., (1963) 1969. *The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of Historical Bureaucratic Societies*. New York.
- EISENSTADT, Shmuel N. (ed.), 1986. *The Origins and Diversity of Axial Age Civilisations*. New York.
- EISENSTADT, Shmuel N., 2000. *Vielfalt der Moderne*. Weilerswist.
- EISENSTADT, Shmuel N., 2007. *Multiple Modernities: der Streit um die Gegenwart*. Berlin.
- ELIAS, Norbert, 1976. *Über den Prozeß der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Band I., II. Frankfurt am Main.
- ELIAS, Norbert, 1983. *Die höfische Gesellschaft: Untersuchungen zur Sociologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Frankfurt am Main.
- ELIAS, Norbert, 1987. *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt am Main.
- ELIAS, Norbert, 1992. Prozesse, Soziale. In: *Grundbegriffe der Soziologie*. Opladen, s. 234–241.
- ELIAS, Norbert, 2006, 2007. *O procesu civilizace: Sociogenetické a psychogenetické studie*. Díl I., II. Praha.
- FOUCAULT, Michel, 1999. *Vůle k vědě: Dějiny sexuality*. Díl I. Praha.
- FOUCAULT, Michel, 2000. *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězeňství*. Praha.
- GELLNER, Ernest, 1993. *Národy a nacionalismus*. Praha.
- GELLNER, Ernest, 2001. *Pluh, meč a kniha: Struktura lidských dějin*. Brno.
- GELLNER, Ernest, 2002. *Nacionalismus*. Brno.
- GIDDENS, Anthony, 1979. *Central Problems in Social Theory*. London.
- GIDDENS, Anthony, 1988. *Die Konstitution der Gesellschaft. Grundzüge einer Theorie der Strukturierung*. Frankfurt am Main.
- HAVELKA, Miloš, 2010. *Ideje – Dějiny – Společnost: Studie k historické sociologii vědě*. Brno.
- HOMANS, George C., 1941. *English Villagers of the Thirteenth Century*. New York.

- KÄSLER, Dirk, 1976, 1978. *Klassiker der soziologischen Denkens*. Band I., II. München.
- KOSELLECK, Reinhart, BRUNER, Otto a CONZE, Werner (eds.), 1972–1997. *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band I.–VIII. Stuttgart.
- KOSELLECK, Reinhart, 2006. *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt am Main.
- KREJČÍ, Jaroslav, 2002. *Postižitelné proudy dějin: Civilizace a sociální formace, struktury a procesy, kultura a politika, revoluce a renesance, náboženství, národy a státy*. Praha.
- LIPSET, Seymour Martin, 1963. *The First New Nation: The United States in Historical and Comparative Perspective*. New York.
- MANN, Michael, 1986, 1993, 2012. *The Sources of Social Power*. Vol. I.–IV. Cambridge.
- MANN, Michael, 2005. *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge.
- MERTON, Robert K., 1970 (1938). *Science, Technology and Society in Seventeenth Century England*. New York.
- MOORE, Barrington, 1967. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. London.
- PARSONS, Talcott, (1966) 1971a. *Společnosti: Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha.
- PARSONS, Talcott, 1971b. *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs.
- POPPER, Karl R., 2000. *Bída historicismu*. Praha.
- RINGER, Fritz K., 1987. *Die Gelehrten: Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890–1933*. Stuttgart.
- ROMANOVSKIJ, Nikolaj V., 2009. *Istoričeskaja sociologija*. Moskva.
- SCHÜTZZEICHEL, Reiner, 2004. *Historische Soziologie*. Bielefeld.
- SKOCPOL, Theda, 1979. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge.
- SKOCPOL, Theda, 1985. *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge.

- SMELSER, Neil J., 1959. *Social Change in the Industrial Revolution*. London.
- SMITH, Dennis, 1991. *The Rise of Historical Sociology*. Philadelphia.
- SMITH, Dennis, 2006. Historická sociální teorie. In: *Moderní sociální teorie*. Praha, s. 189–214.
- SOROKIN, Pitirim A., 1937–1941. *Social and Cultural Dynamics*. New York.
- SPOHN, Willfried, 2005. Neue Historische Soziologie: Charles Tilly, Theda Skocpol, Michael Mann. In: *Aktuelle Theorien der Soziologie*. München, s. 196–230.
- SZAKOLCZAI, Árpád, 2000. *Reflexive Historical Sociology*. London.
- ŠUBRT, Jiří (ed.), 2007. *Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň.
- ŠUBRT, Jiří a ÁRNASON, Jóhann Páll, 2010. *Kultury, civilizace, světový systém*. Praha.
- TILLY, Charles, 1973. *The Vendée: A Sociological Analysis of the Counter-Revolution of 1793*. Cambridge.
- TILLY, Charles, 1995. *Coercion, Capital and European States, AD 900–1990*. Oxford.
- TILLY, Charles, 2006. *Politika kolektivního násilí*. Praha.
- WALLERSTEIN, Emmanuel, 1974, 1980, 1989. *The Modern World-System*. Vol. I., II., III. New York.
- WALLERSTEIN, Emmanuel, 2011. *The Modern World-System*. Vol. IV. Berkeley.
- WIERSING, Erhard, 2007. *Geschichte des historischen Denkens: Zugleich eine Einführung in die Theorie der Geschichte*. Paderborn.

